

”קבלו עליהם תלמוד תורה והמעשה“ תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

ישראל חזני

את הלקט שליטתי על המקצועות הכלולים בתורה סיכמתי במילים הבאות: “אבל מסקנה אחת חשובה נראה שאפשר להסיק מן החומר שנאסף, והיא, שבמכלול הידע הנצרך לתלמיד חכם תלמודי אין נכללים מקצועות המוגדרים היום כ’חילוניים’ – סיכום יפה סיכם זאת אשתורי הפרחי (כפתור ופרח פמ”ד, עמ’ תרד): ‘נמצא שאין ספק שהחכם הנזכר בתורה ובתלמודא הוא הבקי בתורה בהלכותיה בדרכיה ונתיבותיה, וכל ידיעה זולת זה הוא פרפרת’¹.”

בדברים הבאים ברצוני להדגיש משמעות אחת של המילה “תורה”², בעיקר כפי שהיא עולה מן הספרות התלמודית, משמעות שנדמה לי שלא ניתנת לה תשומת לב מספקת; ומהבנת משמעות זו פינה ויתד להבנה טובה מעט יותר של תופעה תרבותית מרכזית בחיי הרוח של עם ישראל – אותה תופעה שכלל ר’ אשתורי הפרחי, אך לא מן הזווית הטכנית אלא מן הזווית הערכית יותר. ואפתח בהבאת הגדרת “תורה”.

”תורה, קובץ חמשת הספרים הראשונים של המקרא” – זו היא הגדרת התורה באנציקלופדיה העברית (לב, עמ’ 601). ערכי המשנה של “תורה” הם: אחדות התורה, [לשון התורה], התורה וישראל, האופק ההיסטורי, שכר ועונש, טעמי-המצוות בתורה, התורה וספרות עמי הקדם, כתיבת התורה, [שאלת זמן חיבור

* ברצוני להודות לאדר אלטמן, לשלי ניר ולצבי סהר, מיחידת ההסברה של חיל חינוך שבעיר העתיקה בירושלים, ששיחה עימם פתחה לי את הפתח ללקט זה ולחידוד הרבה עיונים בו. כן ברצוני להודות לפרופ’ י’ זוסמן על שיחות שקיים עימי בנושא; אף הוא עודדני לפרסם את הלקט והעמידני על מספר מקורות. תודה גם לרב עמית, למנחם כ”ץ וליוסקה על עידודם. על המצוטט בכותרת ראה להלן, ליד הע’ 22.

1 ראה “משלב”, עלון ישיבת הקבה”ד בקיבוץ עין צורים, ל (תשנ”ז), עמ’ 51-87, ובהערה 11 על היקף לימוד התורה. ראה גם בכפתור ופרח עמ’ תרכ, ובמשלב עמ’ לז הע’ 156, 157.

2 “להדגיש” – ולפיכך אינני מתכוון למצות את המידות ואף לא לשבץ את המשמעות בהקשריה ההיסטוריים הריאליים בחברה “התלמודית”, הן מבחינת תולדותיה ויישומה והן מבחינת מעמדה בהגות חז”ל. (על הקשיים בתיאור היסטורי של עולמם של חכמים, ראה בפתיחת הלקט הנזכר. וראה עתה מ’ הירשמן, תורה לכל באי העולם, הקיבוץ המאוחד 1999, עמ’ 12-22, והוסף א’ גרינולד, “המתודולוגיה של חקר מחשבת חז”ל”, מְלֵאת ב [תשמ”ד], עמ’ 173-184). דרך הילוכי לא אימנע מלהעיר הערות שונות.

התורה]; לתפיסת התורה בזרמים מחשבתיים שונים של עם ישראל, נשלח המעיין לערכים כמו "קבלה", "חסידות" וכדומה.

באנציקלופדיה המקראית ערך "תורה, חמישה חומשי תורה" (ח, עמ' 483), נידונים הרכב התורה, תכנים ומגמות – ובסעיף זה נידונים הצגת הבעיה, "תולדות הישע", הטענה ההיסטורית של התורה, פרטיה, משה, התורה כחוקה – והתקדשות חמשת חומשי תורה.

לפיכך, אם נשאל מה קיבלו ישראל בסיני, נקבל, כנראה, תשובה האומרת שישראל קיבלו ספר; ואם הנשאל ידקדק מעט הוא יאמר שישראל קיבלו לוחות; ואם ידקדק עוד יותר, אף יוסיף שבסיני ניתנו מצוות (כולן או חלקן), ואמרו ישראל "נעשה ונשמע", כלומר באו בברית לקיים את המצוות.³ אלא שבתשובה אחרונה זו נפגוש גם את הביטוי "לקיים, לשמור, את התורה", כלומר, היא תורה הן מצוות (לפי זה הו"ו שב"תורה ומצוות" היא ו"ו הפירוש). תלמוד תורה לכאורה אינו שייך להגדרת תורה, ובאמת, בערך "תלמוד-תורה" שבאנציקלופדיה העברית (לב, עמ' 906) אנו קוראים: "תלמוד-תורה, מצווה ממצוות התורה" וכו'.⁴

הדברים שהובאו כאן פשוטים ביותר, אך כשאנו מעיינים בספרות חז"ל אנו מוצאים פירוש נוסף ל"תורה", שנראה שהוא העיקרי – וממילא נקבל תשובה אחרת לשאלה מה קיבלו ישראל בסיני. פירוש זה אומר ש"תורה" היא תורה ותלמודה – לשון אחר: ישראל קיבלו "תלמוד תורה" ובאו בברית על תלמוד תורה. ואין הכוונה לגוף ידע חתוך וקבוע של תורה שבעל פה ("ספר גזרות"? "תורה כרוכה ומונחת"? פרטי המצוות), אלא לעיסוק וליגיעה⁵ בכל התורה,⁶ ולהרחבתה.⁷

3 וכתב הרמב"ן בהקדמתו לבראשית: "משה רבינו כתב הספר הזה עם התורה כולה מפיו של הקב"ה והקורב שכתב זה בהר סיני". על "ספר", "לוחות" ומצוות, ראה שמות כד יב, דברים כח טא, כט כ, ל י, לא כו, יהושע א ח. ובמגילת המקדש נו 3-4: "ועשיתה על פי התורה אשר יגידו לך ועל פי הדבר אשר יאמרו לכה מספר התורה" – לעומת הכתוב בדברים יז יא: "ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך ... ושמרת לעשות ככל אשר יורוך. על פי התורה אשר יורוך". (ראה על מגילת המקדש אצל א' רוזנטל, "תורה שבעל פה ותורה מסיני – הלכה ומעשה", מחקרי תלמוד ב [תשנ"ג], עמ' 452 הע' 14). וראה א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ב, לונדון וניו-יורק תשכ"ה, עמ' 75, 88 (ועיין שם עוד בפרקים I, IV, במספר עניינים הנזכרים להלן). וראה להלן, הע' 48 בסופה.

4 גם בספרות המצוות נמנית מצוות תלמוד תורה כמצווה בין המצוות ואין בה כל יחוד. ומעניין שהרמב"ם פתח את הלכות תלמוד תורה בפטור נשים ועבדים וקטנים מתלמוד תורה ובחייב האב ללמד את בנו, ולא בעצם החיוב (והשוה גם לטור, יורה דעה סי' רמה).

5 ראה ספרא בחוקותי, פרשה א ה"א (וה"ב): "מלמד שהמקום מתאוה שיהו ישראל עמילים בתורה".

6 אף שקשה לחתוך ולומר ש"תלמוד" תורה" במקור פלוני אינו דוקא לימוד פרטי המצוות, נראה שבביטוי זה כיוונו חז"ל לכל התורה – השוה אבות פ"ה מכ"ב: "הפוך בה והפוך בה דכולה בה"; בראשית רבה א א, מהד' תיאודור ואלבק עמ' 2: "התורה אומרת אני הייתי כלי

ראיית "תלמוד תורה" כערך עליון אינה חידוש של "חז"ל" והיא באה כבר בתנ"ך,⁸ אך "חז"ל" צועדים צעד נוסף: הם מזהים תורה עם "תלמוד תורה", ואומרים שבסיני קיבלו ישראל "תלמוד תורה". להארת הדברים מובאים המקורות הבאים.⁹

אומנתו של הקב"ה" (ראה להלן, הע' 39). והשוה ספרי דברים פיס' שלו, עמ' 385 (וש"נ; והוסף בראשית רבה פב יד, עמ' 992, ילמדנו בילקוט תלמוד תורה בראשית אות קנב, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue* [להלן: תנ"ך], א, עמ' שכז): "כי לא דבר יק הוא מכם" — אין לך דבר ריקם בתורה שאם תדרשנו שאין בו מתן שכר בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. תדע שכן — שהרי אמרו למה נכתב 'ואחות לוטן תמנע' (בראשית לו כב) 'ותמנע הייתה פלגש' (שם שם יב) וגו'. וראה להלן הע' 81, ד"ה על הפרשנות. על ה"עיסוק בתורה" ראה להלן בנספח ג'.

7 ה' חפץ למען צדקו, יגדיל תורה ויאדיר" (ישעיהו מב כא). וראה מגילה כז ע"א: "ואת כל בית גדול שרף באש" (מלכים ב כה ט) — רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי: חד (אחד) אמר, מקום שמגדלין בו תורה ... דכתיב (שכתוב) ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר"; חולין סו ע"ב (נידה נא ע"ב): "והשתא דכתב רחמנא (ועכשיו שכתבה התורה) 'סנפיר וקשקשת' (ויקרא יא ט, ועוד), ממאי (מניין) דקשקשת לבושא הוא (שקשקשת לבוש הוא)? דכתיב 'ושריון קשקשים הוא לבוש' (שמואל א יז ה). וליכתוב (ויכתוב) רחמנא 'קשקשת' ולא ליכתוב 'סנפיר'! (וכיון דפשיטא לן דקשקשת הוא לבושא ליכתוב קשקשת לחודא דהא עלה סמכינן — רש"י שם) א"ר אבהו, וכן תנא דבי ר' ישמעאל: 'יגדיל תורה ויאדיר'. וידוע שימושם של ראשונים ואחרונים בפסוק זה להצדיק קושיות ותירוצים שאינם כה הכרחיים בתלמוד וביצירותיהם. וראה להלן, הע' 43.

והשווה לשיטתו של הנצי"ב בפירושו לדברים א ג, ה, שאולי מתנגדת לכמה מן דברים הבאים בלקט זה (השווה גם לדבריו בשמות כה כב, שם כז כ, במדבר טו כג, שם שם לג, דברים י ו). ראה אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 478 סעיף 4, א' הורביץ, בין לשון ללשון, 'ירושלים תשל"ב, עמ' 130, 152, B. Th. Viviano, *Study as Worship – Aboth and the New*, 1978, Leiden, עמ' 111-157 (שם גם על תלמוד תורה בספרות בית שני, אך לא הבחין בין לימוד חוקים לבין יגיעה בתורה; אני מודה לפרופ' זוסמן על ההפניה לספר זה), M. Greenberg, "Three Conceptions of the Torah in Hebrew Scripture", idem, *Studies in the Bible and Jewish Thought*, Philadelphia 1995, עמ' 18-22, א' רופא, "המסירות ללימוד התורה בשלהי התקופה המקראית: יהו' א, ח; תה' א, ב; יש' נט, כא", המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 622-628. (מה שהעיר על גרינברג [שם, עמ' 625 הע' 12] אינו, לפי שגרינברג לא דן בדברים מזוית היסטורית).

9 כבר הזכירו פירוש זה חכמים מספר: מ' איש-שלום בהקדמתו לסדר אליהו רבה במהדורתו, עמ' 109-110, כתב: "נמצינו אומרים שישראל ... נתייחדו בתורה. ואין זה לימוד המצוות שבתורה כי אם העסק בתורה עצמה ... שהעיקר בתורה הוא הלימוד" (הערת פרופ' י' זוסמן; איש-שלום דן בספרי המובא להלן בסמוך ומזכיר מקורות נוספים המובאים להלן). ב"ז בכר, ערכי מדרש תנאים, תל-אביב תרפ"ג, ערך תורה (תרגום או"ר) כתב: "תורה. במובנה הרחב מקיפה את כל לימודי היהדות בין מה שנוגע לאמונה ומעשים ובין מה שנוגע לעסק הלימוד" — אך עיקרי דבריו מוקדשים לשתי תורות (שבכתב ושבעל פה), ולזהות של "תורה" עם כתבי הקודש; את הדוגמאות לעיסוק בתורה הביא בכר בערך תלמוד. בקיצור נמרץ העירו על כך השל (לעיל, הע' 3), עמ' 74 הע' 9, וא"א אורבך בספרו חז"ל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 254. אך בקעה הניחו לי חכמים להתגדר בה. [וראה הירשמן (לעיל, הע' 2), עמ' 34, 89].

א

נפתח בדברי הספרי (פיס' מא, מהד' פינקלשטיין עמ' 87, וש"נ; הוסף תנחומא בוכר בראשית כה, י ע"א), שהם מקיפים וכוללים:

"ולעברו" (דברים ט יג) — זה תלמוד. אתה אומר "זה תלמוד", או אינו אלא עבודה? הרי הוא אומר "ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן לְעִבְדָהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (בראשית ב טו) — וכי מה עבודה לשעבר ומה שמירה לשעבר?¹⁰ הא למדת, "לעבדה" — זה תלמוד; "ולשמרה" — אלו מצות.¹¹ וכשם שעבודת מזבח קרויה "עבודה" כך תלמוד קרוי "עבודה".¹²

כלומר תלמוד תורה הוא מבריאת העולם, ואולי אף קדם לה, כפי שהתורה קדמה לעולם.¹³

ובתחילת הפיסקא בספרי (עמ' 84-85, וש"נ) מובא כך:

"והיה אם שָׁמַעְתָּ שִׁמְעוּ אֵל מִצְוֹתַי" (דברים יא יג) — למה נאמר? לפי שנאמר "וּלְמִדְבָרָם אֹתָם וּשְׁמָרְתֶם לַעֲשׂוֹתָם" (דברים ה א) — שומע אני שלא נתחייבו בתלמוד

10 "הא לפני הקללה לא היה צורך בעבודה ובזיעת אפיים" — הערת פינקלשטיין שם. אבל כתב רבינו בחיי בפירושו לפסוק: "על דרך הפשט ... שיהיה עובד אדמת הגן ויזרע לו שם כל מיני תבואות ויטע לו שם כל מיני פירות ... והיתה עמידתו שם בתענוג רב גדול ועצום לרוב בתענוג הנפש ומעט בתענוג הגוף ... אבל לאחר שחטא ... האכילה היא גרמה לו שימשך אחר התאוות ושישתדל בצרכי הגוף יותר מצרכי הנפש". ובפירושי התורה לבעלי התוספות, מהד' י' גליס, ירושלים תשמ"ב: "לעבדה", להשקותה במקום שהוא דר. 'ולשמרה', מבהמות וחיות שלא ינסו ... ומי עבדו ושמרו לאחר שנתגרש משם? אלא לעבדה בתורה ולשומרה ואז יזכה לאכל הטוב שבגן עדן".

11 ופירש הנצי"ב בפירושו לספרי (עקב סוף פיס' ה): "דמצות עשה לא הי' לאדם הראשון, רק שבע מצוות ל"ת (לא תעשה) וזה נכלל ב'לשמרה'. הרי דעבודה הכוונה על תלמוד". השוה לספרא בחוקותי, פרשה א ה"ב: "אם בחוקותי תלכו" (ויקרא כו ג) — יכול אילו המצות? כשהוא אומר 'ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם' (שם), הרי מצות אמורות, הא מה אני מקיים 'אם בחוקותי תלכו'? להיות עמילים בתורה. וכן הוא אומר 'אם לא תשמעו לי' (שם שם יד) — יכול אילו המצות? וכשהוא אומר 'ולא תעשו את כל המצות האלה' הרי מצות אמורות, א"כ למה נאמר 'אם לא תשמעו לי' (שם)? להיות עמילים בתורה".

12 ולפיכך, אחד הדברים שעליהם העולם עומד הוא תלמוד תורה ולא רק מהותה (או קיומה?) של התורה (ראה להלן הע' 39, מאבות דרבי נתן); וראה להלן, הע' 91. (ראה גם פסיקתא דרב כהנא, אנכי אנכי, קמ ע"ב, עמ' 309: "נהלת בעזך אל נוה קדשך" [שמות טו יג; = בית המקדש], זו תורה" [על חילוף "בית מקדש/בית מדרש" רומז מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן — נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 287]; ושוב נדרש "נוה קדשך" כבית המקדש. וראה שם, ויהי ביום כלת, ב ע"ב, עמ' 4: "תוכו [של המשכן] רצוף אהבה" [שיר השירים ג י] — ר' יודן אומר זו זכות תורה וצדיקים"). לאחר מכן נדרשת עבודה גם כתפילה. וראה א' אדרת, מחורבן לתקומה — דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תש"ן, עמ' 139, 226-227.

13 ראה ספרי דברים פיס' לז, עמ' 70, וש"נ. אין כאן תיאור "היסטורי" או פיזיקלי של תולדות העולם, אלא תיאור ערכי ורעיוני.

עד שנתחייבו כמעשה? ¹⁴ תלמוד לומר "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי" — מגיד שמיד נתחייבו בתלמוד.

ואין לי אלא מצות עד שלא נכנסו ישראל לארץ כגון בכורות וקרבנות ומעשר בהמה, מצות משנכנסו ישראל לארץ כגון העומר והחלה ושתי הלחם ולחם הפנים מנין? תלמוד לומר "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי" — לרבות שאר מצות. אין לי אלא עד שלא כבשו וישבו, משכבשו וישבו כגון לקט שכחה ופיאה ומעשרות ותרומה שמטים ויובלות מניין? תלמוד לומר "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי" — להוסיף עליהם מצות אחרות.

"ולמדתם אותם ושמתם לעשותם" — מגיד שמעשה תלוי בתלמוד ואין תלמוד תלוי במעשה. וכן מצינו שענש על התלמוד יותר מן המעשה, שנאמר "שמעו דבר ה' בית

14 כאן "תלמוד" הוא התאוריה של המצוה, אך השימוש בביטוי מלמדנו על החשיבות של "תלמוד תורה" (וראה להלן, הע' 20). והדברים מובנים, שמה הנייה לו לקב"ה בקיום מצוות כמעשה קוף בעלמא, וכדברי המשנה "ולא עם הארץ חסיד" (אבות פ"ב מ"ה). [הבחנה ברורה בין לימוד המצוות ללימוד המרחיב באה בתוספתא סוטה פ"ז ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 194 (וש"נ): "הקהל את האנשים והנשים והטף" (דברים לא יב) ... אנשים באו ללמוד נשים באו לשמוע".] הדגשת הלימוד עשויה להוליך לדברי התלמוד "דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן היות דאביי ורבא" (סוכה כח ע"א), ומכאן פתח למה שפותח הרבה מימי הביניים ואילך על עדיפות המבין והלומד על התמים שרק מקיים. [ואצל קיצוניים אף בלא לקיים, ראה יבמות קט ע"ב: "רבי יוסי אומר, כל האומר אין לו תורה, אין לו תורה. פשיטא (פשוטה, ודאי)! אלא כל האומר אין לו אלא תורה, אין לו אלא תורה. הא נמי (זו גם כן) פשיטא! אלא דאפילו (שאפילו) תורה אין לו. מאי טעמא (מה הטעם)? אמר רב פפא, אמר קרא: 'וְלִמְדֶתֶם... לַעֲשׂוֹתָם' (דברים ה א) — כל שישנו בעשיה ישנו בלמידה, כל שאינו בעשיה אינו בלמידה". ובימי הביניים ראה שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תטו-תיו (ראה ד' שוורץ, "הירידה הרוחנית-דתית של הקהילה היהודית בספרד בסוף המאה הי"ד", פעמים 46-47 [תשנ"א], עמ' 94-96, הנ"ל, "מהרסיים", תלמודיים' ואנשי החכמה", תרכ"ן סב [תשנ"ג], עמ' 593 והע' 15), ואכמ"ל; וראה ויויאנו (לעיל, הע' 8), עמ' 109, ומה שהבאתי בקונטרסי על האתרוג והלולב, להלן הע' 100.]

מוזר הוא הביטוי "אפילו כל מצותיה של תורה אינן שוות לדבר אחד מן התורה" (ירוש' פיאה פ"א ה"א, טו ע"ד) — ופירש ר' יעקב ך' חביב בעין יעקב: "בא להודיענו שידיעת התורה והרגל הלימוד בה היא עולה למעלה על קיום כל המצות. (ובלבד שיהיה ירא שמים ולא יעשה עבירה.) על דרך מה שאמרו בסוטה (כא ע"א) 'כי נר מצוה ותורה אור' (משל ו כג) — תורה מאירה לעולם, מצוה אינה מאירה אלא לפי שעה וכו'". ובעל יפה מראה פירש: "דהא עדיפא מכלהו שכלן נדחות מפניה מפני שהיא סבת כלן ... ובעל עין יעקב פירש (והביא את דבריו ללא מה שהיקפתי בסוגריים; אך המשפט נמצא בדפוס ראשון, שאלונקי רע"ו-רפ"ב?) ... ואין זה ענין האגדה אלא כדפי[רשתי]". וראה במראה הפנים שם.

[פרשנות ברוח "תורה ועבודה" לדברי ר' יוסי מיבמות הנ"ל ראה בדברי צ' אדמנית, "האם תלמוד תורה חייב להיות כנגד כולם?", תורה ועבודה, לקט מקורות ומאמרים בעריכת י' בן-יעקב, תנועת בני עקיבא בישראל, ההנהלה הארצית, ניסן תשל"ט=בתוך הזרם ונגדו, אסופת מאמרים מאת צ' אדמנית, בעריכת י' אשר, תל-אביב תשמ"א, עמ' 157. וראה להלן, הע' 81.]

תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

ישראל כי ריב לה' עם יושבי הארץ כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ" (הושע ד א) ... "ואין דעת" — אין דברי דעת נאמרים ... וכבר היו רבי טרפון ורבי עקיבה ורבי יוסי הגלילי מסובים בבית עריס בלוד,¹⁵ נשאלה שאלה זו לפניהם: מי גדול, תלמוד או מעשה? אמר ר' טרפון, גדול מעשה; ר' עקיבה אומר, גדול תלמוד. ענו כולם ואמרו, גדול תלמוד שהתלמוד מביא לידי מעשה.¹⁶ רבי יוסי הגלילי אומר, גדול תלמוד שקודם לחלה ארבעים שנה (ופירש רש"י בקידושין מ ע"ב: "כשיצאו ממצרים נתנה להם תורה בחדש השלישי ובחלה לא נתחייבו עד שנכנסו לארץ") ... וכשם שעגש על התלמוד יותר מן המעשה כך נתן שכר על התלמוד יותר מן המעשה, שנאמר "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם" — מהו אומר: "למען ירבו ימיכם וימי בניכם"; ואומר: "ויתן להם ארצות גוים ועמל לאומים יירשו בעבור ישמרו חקיו" וג' (תהלים קה מד-מה).¹⁷

אם כן, תלמוד תורה עתיק הוא, ולפי ר' עקיבא ור' יוסי אף קודם למעשה, בחשיבות ובזמן.¹⁸ אלא שלא ראינו שתורה היא "תלמוד תורה" ושבסיני קיבלו ישראל תלמוד תורה — ועל כך במקורות הבאים.¹⁹

מגילה כט ע"א (ילקוט שמעוני ירמיהו שלא): "ומה תבור וקרמל שלא באו אלא לפי שעה לתלמוד תורה".

שיר השירים רבה א טו, מהד' ש' דונסקי עמ' טו: "ר' יהודה אומר: בשעה ששמעו ישראל 'אנכי ה' אלהיך' (שמות כ ב) נתקע תלמוד תורה²⁰ בלבם, והיו למדים ולא היו משכחין. באו אצל משה ואמרו: משה רבינו, תעשה את פרוזבין (שליח) בינותינו, שנאמר 'דבר אתה עמנו ונשמעך ועתה למה נמות' (שמות כ טו, דברים ה כב), ומה הנייה יש באבדה שלנו. חזרו להיות למדים ושוכחים. אמרו: מה משה בשך ודם עובר אף לתלמודו עובר. מיד חזרו באו להם אל משה, אמרו לו: משה רבינו, לוואי יגלה לנו פעם שניה, לוואי 'שקני מנשיקות פיהו' (שיר השירים א ב), לוואי יתקע תלמוד תורה

15 עריס, אריס, עריס = Ares, הוא ארזא, ראה תוספתא כפשוטה לשבת, עמ' 29 ד"ה בעלית בית נתזה, והע' 35 (וש"נ).

16 בדרך צחות ניתן לומר שגם כאן גדול המעשה יותר מן העושה. וראה להלן, הע' 76.

17 פסוק הסיום אינו מתאים לרעיון המובע בדרשה.

18 אפשרות שהקדימה היא רק בזמן, או אף שהמעשה עדיף, ראה בפרשני מסכת אבות על "לא המדרש עיקר אלא המעשה" (פ"א מ"ז). וראה להלן, ליד הע' 95 והע' 96.

19 החכמים הנזכרים לעיל בהערה 9, הביאו מקורות שדי היה להם בהם להוכיח דבריהם, ואנו נוסיף מספר מקורות ציוריים יותר; וראה שוב הע' 2.

20 ידיעת התורה? וכן בכמה מן המקורות הבאים (ובהרבה מקומות בספרות התלמודית, ראה למשל תוספתא סנהדרין פ"ד ה"ז, מהד' צוקרמנדל עמ' 421). בכל אופן הדרשן משתמש כאן בביטוי "תלמוד תורה" (וראה לעיל, הע' 14).

ישראל חזני

בלבנו כמות שהיה. אמר להם: אין זו עכשיו, אבל לעתיד לבא הוא, שנאמר ונתתי את תורתך בקרבם ועל לבם אכתובנה (ירמיהו לא לג).²¹

שמות רבה כח ה: "והיום במתן תורה ירד ללמד תורה לבניו".

במדבר רבה יד י: "כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע" (שמות כד ז) — קבלו עליהם תלמוד תורה והמעשה.²²

תנחומא בוכר כי תשא יב, נו ע"ב (וש"נ): 'אמר ר' אבהו כל ארבעים יום שעשה משה למעלה, היה לומד תורה ושוכחה'.²³

שם במדבר י, ה ע"א (וש"נ): "'הביאני אל בית היין' (שיר השירים ב ד) — רבי יהודה אומר למרתף הגדול של יין, זה סיני, ולמדני משם תורה שהיא נדרשת במ"ט פנים".²⁴

ניסוח חריף וציורי של [מתן] תורה כ[מתן] תלמוד תורה בא בירוש' ברכות פ"א, ג ע"ב (שבת פ"א ה"ב, ג ע"א):

רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחי, כגון אנו שעוסקין בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אין אנו מפסיקין. רבי יוחנן אמרה על גרמיה (עצמו), כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה ואפילו לתפילה אנו מפסיקין.²⁵ דין כדעתיה ודין כדעתיה (זה כדעתו וזה כדעתו): רבי יוחנן כדעתיה, דרבי יוחנן אומר ולואי שמתפלל אדם כל היום,²⁶ למה, שאין תפילה מפסדת; רבי שמעון בן יוחי כדעתיה, דרבי שמעון בן יוחי אמר: אילו הוינא קאים על טורא דסיני בשעתא דאיתיהיבת תורה לישר' הוינא מתבעי קומי רחמנ' דיתברי לבר

21 על החלום לשלוט בתורה שליטה מליאה ראה במחברתי על "מתן תורה לעתיד לבא", המובא ממסכת היכלות פרק כח (אוצר מדרשים, מסכת היכלות עמ' 121 טור שמאל): "א"ר ישמעאל, כך אמר ר"ע משום ר' אליעזר: מיום שנתנה תורה עד שנבנה הבית האחרון" וכו', ובהערות שם.

22 היפוך של "נעשה ונשמע" הנדרש! ואף שאפשר שכאן על פי הספרי הנזכר בראש הלקט, הרי היפוך זה מאיר עיניים. וראה בספרי דברים פיס' נח, עמ' 124, ושם פיס' עט, עמ' 145, סדר דומה.

23 ראה גם ערובין נד ע"ב: "כיצד סדר משנה? משה למד מפי הגבורה" וכו'. וראה להלן, נספח ג'.

24 הושה שם במדבר טו, ז ע"ב: "'בית היין' זה סיני, שבו ניתנה תורה שנמשלה ביין, שנאמר ושתו ביין מסכתי" (משלי ט ה). וראה בראשית רבה מג ו, עמ' 420: "'[ומלכי צדק מלך שלם] הוציא לחם ויין" (בראשית יד יח) ... רבנין אמ' תורה גילה לו — לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי" (דורש את צורת השייכות). אבל רש"י פירש (סוטה כא ע"א): "'לכבות את האבה' (שיר השירים ח ז) — זו תורה, דכתיב 'הביאני אל בית היין ודגלו עלי אהבה': יין [=] סוד"; ובמדבר רבה יג טו: "כשם שייך חשבוננו שבעים כך יש שבעים פנים בתורה". תורה שבעל פה במיוחד היא סודו של הקב"ה, ראה למשל תנחומא וירא ה; ואכמ"ל.

25 הושה שבת יא ע"א: "תניא: חברים שהיו עוסקין בתורה — מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו, שתורתן אומנותן, אבל כגון אנו, מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה".

26 לעיל ה"א, ב ע"ב, להלן פ"ד ה"ג, ח ע"ב = ברכות כא ע"א, פסחים נד ע"ב. וראה תנחומא מקץ ט, תנחומא בוכר שם יא; מס' סופרים פ"י ה"ו, מהד' היגר עמ' 35.

תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

נשא תרין פומין — חד דהוה לעי באורית' וחד דעביד ליה כל צורכיה (אילו הייתי עומד על הר סיני בשעה שניתנה תורה לישראל, הייתי מבקש מלפני הקב"ה שיברא לבן אדם שני פיות: אחד שהיה מדבר בתורה, ואחד שיעשה לו כל צרכו)²⁷ ... אמר רבי יוסי קומוי (לפני) רבי רימיה: אתיא (באה [שיטת]) דרבי יוחנן כרבי חנינא בן עקביה, דתני "כותבי ספרים תפילין ומזוזות מפסיקין לק"ש (לקריאת שמע) ואין מפסיקין לתפילה. ר' חנינא בן עקביה או' כשם שמפסיקין לק"ש כך מפסיקין לתפילה ולתפילין ולשאר כל מצותיה של תורה"²⁸. ולא מודי רבי שמעון בן יוחי שמפסיקין [תלמוד תורה] לעשות סוכה ולעשות לולב? ולית ליה לרבי שמעון בן יוחי הלמד על מנת לעשות ולא הלמד שלא לעשות, שהלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא? ²⁹ ... טעמא דר' שמעון בן יוחי, זהו (קריאת שמע) שינון וזה (תלמודו של ר' שמעון)³⁰ שינון, ואין מבטל שינון מפני שינון. והא תנינן "הקורא מיפן³¹ ואילך לא הפסיד, כאדם שהוא קורא בתורה"³² — הא בעונתה חביבה מדברי תורה! היא היא (אין הבדל בין קריאת שמע בעונתה לשלא בעונתה). אמר רבי יודן, רבי שמעון בן יוחי על ידי שהיה תדי[ר]³³ בדברי תורה לפיכך אינה (קריאת שמע) חביבה [עליו] יותר מדברי תורה. אמר רבי אבא מרי, לא תנינן

27 ראה להלן, הע' 75. והשוה לשבת לג ע"ב, שר' שמעון הפסיק לתפילה (מגמתו של אותו סיפור צריכה דיון לגופו).

28 ראה תוספתא ברכות פ"ב ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 7.

29 ראה ספרא בחוקותי, פרשה א ה"ה.

30 התלמוד מכנה את תלמודו של ר' שמעון במילה המקראית המכוונת ל"דברים האלה אשר אנכי מצוך היום" (דברים ו ו). (ולא רק התלמוד כאן, שהרי זו המילה השייכת ללימוד התורה שבעל פה. וראה תנחומא נח, ג: "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך" (דברים ו ה). ומנין אתה למד שאין אהבה זו אלא לשון תלמוד? ראה מה כתיב אחריו: 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' — ואי זה זה? [זה] תלמוד שהוא על הלב. הוי אומר 'ושנתם לבניך', זו תלמוד שצריך שנון".) ולענייננו: תלמודו של ר' שמעון, כל היום כולו, הוא מה שנצטוו ישראל בפרשת "ואהבת" ולכאורה הוא פשוטו של מקרא, שהרי יש לשנון "בשבתך בביתך ... ובשכבך ובקומך" (שם שם ז; וראה ירוש' ברכות פ"ב ה"א, ד ע"א: "הראשון לתלמוד והשני למעשה"); וראה גרינברג, לעיל הע' 8. ראה גם ירוש' שם פ"ג ה"ג, ו ע"א: "לא מסתברא בקרית שמע שיהא כל אחד ואחד משנן בפיו". [את השורש שנן] כמורה על אמירת "שמע" מצאתי לפי שעה רק בספרי דברים פיס' לד-לה, ובירושלמי ברכות. בספרי באה הצורה "ושנתם", כדי לדורשה. וראה להלן הע' 65, ד"ה וראה.

31 ראה להלן, הע' 55.

32 ברכות פ"א מ"ב.

33 בירוש' שבת: "חדיד" — והעדיפו גירסא זו ש' ליברמן (הירושלמי כפשוטו, עמ' 26), ול' גינצבורג (פירושים וחיידושים בירושלמי, א, עמ' 138), והכוונה היא שר' שמעון היה חריף ולפיכך קריאת שמע באותיותיה לא היתה חביבה עליו כל כך. על השקפת ר' שמעון על לימוד התורה ראה ב"ז בכר, אגדות התנאים, ב"א, תרגום אז"ר, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 56-58; ראה גם אורבך (לעיל, הע' 9), עמ' 543-544. ניסוח חריף ביותר של דעתו של רשב"י בא בפרקי רבינו הקדוש, אוצר המדרשים עמ' 512 טור ב, סוף פרק הששה: "ר' שמעון בן יוחאי אומר ע"ה (עם הארץ) אפילו חסיד אפילו קדוש אפילו ישר — ארוך הוא לה' אלהי ישראל". [השוה לירוש' עבודה זרה פ"ב ה"ז, מא ע"ד: "תני ר' שמעון בן יוחי, 'ואלה המשפטים אשר תשים לפנים', מה הסימה הזאת אינה נגלית לכל ברייה כך אין לך רשות לשקע את עצמך בדברי תורה אלא לפני בני אדם כשיריך" (ראה בשיר השיירים רבה א, "כי טובים", מהדורת דונסקי עמ' יח).] וראה להלן, ליד הע' 95.

(שקריאת שמע לאחר זמנה) אלא 'כאדם שהוא קורא בתורה' — הא בעונתה כמשנה היא (ומדוע ר' שמעון אינו מפסיק לקריאת שמע?).³⁴ רבי שמעון בן יוחי כדעתי, דר' שמעון בן יוחי אמ', "העוסק במקר' [א] מדה שאינה מדה".³⁵ ורבנן עבדי מקר' ³⁶ כמשנ'.

ואף לעתיד לבא קבלת התורה תהיה בלימודה —

פסיקתא דרב כהנא, בחודש, מהד' בובר קז ע"א, מהד' מנדלבוים עמ' 219: "בעולם הזה נתתי לכם את התורה והיו יחידיים יגיעים בה, אבל לעולם הבא אני מלמדה ³⁷ לכל ישראל' והן למידין אִתָּה ואינן שכיחים". (וראה בשיר השירים רבה הנ"ל.)

במדבר רבה כ כ: "כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל' (במדבר כג כג) — ראתה עינו את ישראל יושבין לפני הקב"ה כתלמיד לפני רבו לעתיד לבא ושואלין ממנו כל פרשה ופרשה למה נכתבה".

תרגום יונתן לישעיהו יב ג: "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה — ותקבלון א' ל פן בְּחַדָּתָא ³⁸ מבחירי צדיקיא" (ותקבלו לימוד חדש בשמחה מן הצדיקים הנבחרים). [?].

אנו מוצאים גם שהמילה "תורה" מוחלפת ב"תלמוד תורה", למשל —

אבות פ"ו מ"ב: "שאיך לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה וכל מי שעוסק בתורה...".³⁹

34 כלומר, כדי להעלות את מדרגתה של קריאת שמע בעונתה מדמה אותה ר' אבא מרי למשנה!
35 השה לירוש' הוריות פ"ג ה"ה, מח ע"ג (בבא מציעא לג ע"א). וראה משלב (לעיל, הע' 1), עמ' 24 מס' 51.

36 אפשר שהכוונה לקריאת שמע בעונתה, ראה גינצבורג (לעיל, הע' 33), עמ' 141. (מן ההקשר בהוריות נראה שהכוונה למקרא.) ואין בכך כדי לשנות את עיקרי הדברים.

37 השה שמות רבה ב ב, מהד' שנאן עמ' 117: "משה משה' (שמות ג ד) — הוא שלמד תורה בעולם הזה והוא שעתידי ללמד בעולם הבא".

38 על קבלת התורה (וחידושה!) לעתיד לבא ראה במחברתי הנ"ל בהערה 21. וראה להלן הע' 56.

39 "עסק בתורה" יש במשנה הנדפסת רק באבות, בכל פרקיה; וראה להלן הע' 69, 111 ובנספח ג'. "שעיסוק" הוא "לימוד" ראה גם סנהדרין קא ע"א: "אם בעלי מקרא הן, יעסקו בתורה ... ובנביאים ובכתובים; אם בעלי משנה הן, יעסקו במשנה ...; ואם בעלי תלמוד הן, יעסקו בהלכות פסח בפסח".

אורבך (לעיל, הע' 9), פירש את דברי שמעון הצדיק במסכת אבות פ"א מ"ב, "על התורה", כמוכונים לתלמוד תורה ולא ביאר על סמך מה פירש כן. אמנם הדברים נראים על פי הדברים שבאבות דרבי נתן (מהד' שכטר נו"א פ"ד, ט ע"ב): "על התורה' כיצד? הוא אומר 'כי חסד חפצתי ולא זָכַח ודעת אלהים מעולות' (הושע ו ו) — מכאן לעולה שהיא חביבה מזבחים; מפני שהעולה כולה כליל לאישים שנאמר, 'והקטיר הכהן את הכל המזבחה' (ויקרא א ט) ... ותלמוד תורה חביבה לפני המקום מעולות לפי שאם אדם למד תורה יודע דעתו של מקום, שנאמר 'אז תבין יראת ה' ודעת אלקים תמצא' (משלי ב ה)" (ראה לעיל, הע' 6). וראה גם בדברי ר' יוסף בן יהודה בפירושו למסכת אבות שם, ספר מוסר, מהד' באכער, ברלין תרע"א, שפירש כן והרחיב גם בספרי שהובא לעיל, עמ' 78.

על חביבות תלמוד תורה מעולות (ולפחות כעולות) ראה גם ערובין סג ע"ב: "גדול תלמוד תורה יותר מהקרבת תמידין"; ראש השנה יח ע"א, על בית עלי; יומא עא ע"א: "הרוצה לנסך יין על גבי המזבח ימלא גרונו של תלמידי חכמים יין"; וראה לעיל הע' 12 ולהלן הע' 57; ואכמ"ל.

תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

ספרא אחרי מות, פרק ח ה"י: "וכן הכתוב משבחו (את אהרן) ... 'ורבים השיב מעון' (מלאכי ב ו), שהשיב פושעים לתורה" (וכן בכ"י אסמני 66, הוצ' פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז, עמ' שנו) — לעומת ויקרא רבה ג ו, מהד' מרגליות עמ' עא: "ורבים השיב מעון", שהשיב פושעים לתלמוד תורה".⁴⁰

קהלת זוטא ז ח: "הבן שמלתי היום, אני מגדלו לתורה"⁴¹ — לעומת שבת קכז ע"א (ועוד): "והמגדל בניו לתלמוד תורה".⁴²

כלומר, קבלת התורה אינה רק קבלת [עול] מצוות, או כריתת ברית, אלא עיקרה הוא לימוד התורה.⁴³

כיוון שונה במקצת, אך שייך לענייננו, הוא שבמתן תורה קיבלו ישראל גם תורה שבעל פה ותלמודה (וכאן תלמוד הוא גם⁴⁴ גוף ידע), וכן אנו מוצאים באבות פ"א מ"א: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ... לאנשי כנסת הגדולה. הם אמרו" וכו'; ובמכילתא דרבי ישמעאל בחדש ט, עמ' 235: "רבי אומר, להודיע שבחן של ישראל שכשעמדו כולן לפני הר סיני לקבל את התורה היו שומעין את הדיבור ומפרשים אותו, שנאמר 'סובבנהו יבוננהו' (דברים לב י)"; ובתנחומא בוכר כי תשא יז, נח ע"ב (וש"נ): "כשבא הקב"ה ליתן את התורה, אמרה למשה על סדר, המקרא והמשנה והאגדה והתלמוד ... אפילו מה שישאל תלמיד ותיק לרבו אמר הקב"ה למשה באותה שעה ... משלמדה משה א"ל הקב"ה לך ולמדה את בני ... המקרא תן להם בכתב והמשנה והאגדה והתלמוד על פה".⁴⁵

40 ראה אבות דרבי נתן נו"א פ"ג, ח ע"א: "בית הלל אומרים, לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרו לתלמוד תורה". וראה להלן, נספח ג'. וראה מכילתא עמלק ב, מהד' הורוביץ ורבינ עמ' 200: "ומגייר כל בני ביתי ... שאביאם לתלמוד תורה"; וראה בחילופי גירסאות שם ובספרי זוטא י ל, עמ' 265.

מעבר "חלק" מתורה לתלמוד תורה ראה בדרשת בה"ג שבהקדמת ספר הלכות גדולות, מהד' הילדסהיימר, ג, עמ' 8.

41 לחיי קיום התורה? בירוש' חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב: "אם נתקיים לי בן הזה, לתורה אני מפרישו".

42 וראה ירוש' ברכות פ"ג ה"א, ו ע"א: "מהו שיטמא כהן לכבוד תורה" — בכ"י רומי, בשרידי ירושלמי עמ' 32, בתורת האדם (מהד' ח"ד שעוועל, עמ' קה), ובריטב"א ובמאירי לכתובות יז ע"א: "לתלמוד תורה" (ראה תוספתא מועד קטן פ"א הי"ב, עמ' 368, והשוה לירוש' נזיר פ"ז ה"א, נו ע"א: "מהו שיטמא אדם לתלמוד תורה" [ראה רש"ס, בעל ספר חרדים ופני משה לברכות ה"נ]). אלא שאפשר שבברכות אשגרא פשוטה מלעיל, "לכבוד רבו" (כפי שפירש ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ב, עמ' 84).

43 ראה, שוב, לעיל הע' 6.

44 "גם" — לפי שמה שתלמיד ותיק עתיד לשאול אף שהיה ידוע למשה, אינו שייך לגוף הידע הקבוע אלא לפשטות המתחדשים בכל יום. [פשטות אלה משה לא הבינם, ראה מנחות כט ע"ב, שמה לא הבין את דברי ר' עקיבא].

45 על קבלת תורה שבעל פה בסיני הדברים ארוכים וידועים. על תלמוד תורה בשמים ראה בבא מציעא פו ע"א: "קא מיפלגי במתיבתא דרקיעא" (נחלקים בישיבה ברקיע); עבודה זרה ג ע"ב,

הדברים ברורים: בסיני קיבלו ישראל תלמוד תורה ועל כך נכרתה הברית,⁴⁶ ועיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחריבין (מחרימין) אותה (שבת קיט ע"ב); ואף חייו של היחיד תלויים בתלמוד תורה,⁴⁷ ו"אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה".⁴⁸ ולתלמוד תורה יש משמעות גם ב"ריאל פוליטיק".⁴⁹

ב

ומכאן לרעיון שבתלמוד תורה שבכל יום אדם זוכה למעמד הר סיני, הדרך קצרה – ונביא מספר מקורות.

- מדרש תהלים עח יב, קעו ע"ב (וש"נ), פרקי משיח, בית המדרש ג עמ' 75 (ו, עמ' 151), מחזור לפסח, מהד' י' פרנקל עמ' 604 שו' 48. וראה להלן, ליד הע' 69 ובתחילתה.
- 46 ראה אבות דרבי נתן נר"ב פ"ה, ט ע"ב: "וכן את מוצא שלא גלו עשרת השבטים אלא בעון בטול תורה ... שלא גלו שבט יהודה ובנימין אלא בעון בטול תורה ... שלא חרבה ירושלים אלא בעון בטול תורה ... שלא גלת הארץ אלא בעון בטול תורה". והשוה לפסיקתא דרב כהנא, איכה, קכ ע"ב-קכא ע"א, עמ' 253-254. וראה מזוית שונה, מ"ד הר, "הרצף שבשלשלת מסירתה של התורה", ציון מד (תשל"ט), עמ' 44-51. והשווה רש"י לשמות יט ה.
- 47 שבת ל ע"ב: "כל יומא דשבתא הוה יתיב וגריס כולי יומא. ההוא יומא דבעי למינח נפשיה קם מלאך המות קמיה ולא יכיל ליה, דלא הוה פסק פומיה מגירסא. אמר, מאי אעביד ליה? הוה ליה בוסתנא אחורי ביתיה, אתא מלאך המות סליק ובחיש באילני, נפק למיחזי. הוה סליק בדרגא, איפחית דרגא מתותיה, אישתיק ונח נפשיה" (כל יום השבת היה [דוד] יושב וגורס כל היום. אותו היום שהיה עליו למות עמד מלאך המות לפניו ולא יכול לו, שלא פסק פיו מגירסא. אמר, מה אעשה לו? היה לו [לדוד] גן אחורי ביתו, בא מלאך המות עלה ובחש בעצים, יצא [דוד] לראות. היה עולה במדרגה, נפלה מדרגה מתחתיו, השתתק ומת); ראה גם בבא מציעא פו ע"א. [וראה עבודה זרה ה ע"א: "תניא: רבי יוסי אומר, לא קיבלו ישראל את התורה אלא כדי שלא יהא מלאך המות שולט בהן" (השוה לשמות רבה לב ז, נא ח, דברים רבה ליברמן דברים ו, תנחומא בוכר בחוקתי א, תנחומא שם א)].
- על זיהוי "תורה" עם "חיי עד/עולם/עולמים", ראה ד' פלוסר, "חיי עולם נטעה בתוכנו", תרכיץ נח (תשמ"ט), עמ' 152, ד"ה לאחר (הנ"ל, "מקצת מעשי תורה" וברכת המינים", תרכיץ סא [תשנ"ב], עמ' 367 הע' 138), מ"ע פרידמן, "חיי עולם נטע בתוכנו", תרכיץ ס (תשנ"א), עמ' 266.
- 48 אבות פ"ו מ"ב, במדבר רבה י ח. והשוה למסכת כלה רבתי פ"ה ה"ג, מהד' היגר עמ' 282, ילמדנו בילקוט תלמוד תורה, חקת, תנ"ך (לעיל, הע' 6), ב, עמ' קס, סדר אליהו זוטא יז, מהד' איש-שלום עמ' 17, אבות דרבי נתן נר"א פ"ב, ה ע"ב. ובמקורות אלה הדרשה בנויה על "חרות על הלוחות" ודורשת לימוד/עיסוק/הגות בתורה (וראה להלן, הע' 49).
- 49 עירובין נד ע"א: "אלמלי לא נשתברו לוחות הראשונות לא נשתכחה תורה מישראל. רב אחא בר יעקב אמר: אין כל אומה ולשון שולטת בהן, שנאמר 'תְּרוֹת' (שמות לב טז) אל תיקרי 'תְּרוֹת' אלא 'תְּרוֹת' (המימרא משובצת בין מימרות העוסקות בתלמוד תורה, וראה גם לעיל הע' 48); עבודה זרה ה ע"א: "לא קיבלו ישראל את התורה אלא כדי שלא תהא אומה ולשון שולטת בהן". וראה תהלים פא יד-טו. [אך השוה למכילתא דרבי ישמעאל שירה י, עמ' 150: "ר' יוסי הגלילי אומר, אלו אמרו ישראל על הים 'ה' מְלַךְ לעולם ועד' לא היתה אומה ולשון שולטת בהן לעולם"; כתובות סו ע"ב: "בכה רבן יוחנן בן זכאי ואמר, אשריכם ישראל, בזמן שעושיין רצונו של מקום אין כל אומה ולשון שולטת בהם".]

תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

ירוש' שבת פ"א ה"ב, ג ע"א: "כהדא (כזו, כמו סיפור זה), רבי יהושע בן לוי הוה זיליף שמע פרשתה מן בר בריה בכל ערובת שובא (היה למוד לשמוע⁵⁰ הפרשה מבן בנו בכל ערב שבת) ... שכל השומע פרשה מן בן בנו כאלו הוא שומעה מהר סיני ... רבי חזקיה רבי ירמיה רבי חייא בשם רבי יוחנן אם יכול את לשלשל את השמועה עד משה שלשלה⁵¹ ... גידול אמר, כל האומ' שמועה מפי אומרה יהא רואה בעל השמועה כאלו הוא עומד כנגדו".⁵²

חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב: "א"ר ליעזר לר' יהושע עד דאינון עסיקין בדידון נעסוק אנן בדידן (עד שהם עוסקים בשלהם נעסוק אנחנו בשלנו) וישבו ונתעסקו בדברי תורה ... וירדה אש מן השמים והקיפה אותם ... והיו הדברים שמיחים כנתינתן מסיני".⁵³

בבלי ברכות סג ע"ב: "ועוד פתח רבי יהודה בכבוד תורה ודרש: 'הסכת ושמע ישראל היום הזה נהיית לעם' (דברים כז ט) — וכי אותו היום נתנה תורה לישראל, והלא אותו יום סוף ארבעים שנה היה? ! אלא ללמדך שחביבה תורה על לומדיה בכל יום ויום כיום שנתנה מהר סיני".

סוכה כח ע"א: "אמרו עליו על יונתן בן עוזיאל, בשעה שישב ועוסק בתורה, כל עוף שפורח עליו מיד נשרף" (כלומר אופפת אותו האש של סיני).

תענית ח ע"א: "כי הא דריש לקיש הוה מסדר מתניתיה ארבעין זמנין (כמו זו שריש לקיש היה מסדר משנתו ארבעים פעם) כנגד ארבעים יום שניתנה תורה, ועייל לקמיה (ונכנס לפני, אל) דרבי יוחנן".⁵⁴

50 תירגמתי על פי מילונו של סוקולוף לארמית ארץ ישראלית (אנגלית), רמת גן 1990, עמ' 142a.

51 ראה ספרי דברים פ"ס מא, עמ' 86.

52 ידוע ניסוחו של הראב"ד "כבר הופיעה רוח הקודש בבית מדרשנו מכמה שנים" (השגות לרמב"ם הל' לולב, פ"ח ה"ה), שיש בו כדי לשבר את האוזן בענייננו. על שימושו של הראב"ד (ואחרים מחכמי ימי הביניים) בביטויים כאלה, ראה א"י השילי, "על רוח הקודש בימי הביניים", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נזירק [!] תש"י, עמ' קעה-רח. וראה להלן, הע' 81.

53 ראה א"א אורבך, "המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים", ספר יובל לג' שלום, עמ' ח (=מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 493).

54 הרעיון שבתלמוד תורה אדם זוכה למעמד הר סיני הוא היפוכו, מבחינת חץ הזמן, של הרעיון שמשה ידע כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש (תנחומא בובר כי תשא יז, לעיל ליד הע' 45). [ידידי ר' יוסי פניני העירני על הכינוי "סיני" לתלמיד חכם בקי, כביטוי יפה למתן תורה בזמן הזה]. ארבעים פעם של חזרה על תורה ראה גם ברכות כח ע"א (ועוד). וראה ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים תשכ"ז, עמ' נה-נו.

ואלו שאינם יודעים לתלמוד תורה יכולים לידבק בשכינה בהידבקות בתלמידי חכמים ובפרנסתם, ראה ספרי דברים פ"ס מט, עמ' 114: "וְלִדְבָקָה בּוֹ" (דברים יא כב) — וכי היאך איפשר לו לאדם לעלות למרום ולדבק באש ... אלא הדבק בחכמים ובתלמידיהם" (השוה שם לדרשה על "ללכת בכל דרכיו"; כתובות קיא ע"ב: "כל המשיא בתו לתלמיד חכם, והעושה פרקמטיא לתלמידי חכמים, והמהנה תלמידי חכמים מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה". ועוד דרך שאפשר ליהנות מזיו השכינה בלי לתלמוד: "אמר רבי אבין הלוי: כל הנהנה מסעודה שתלמיד חכם שרוי בתוכה כאילו נהנה מזיו שכינה, שנאמר 'ויבא אהרן וכל זקני ישראל לֶאֱכֹל לחם עם הַתֵּן מִשֶּׁה לַפָּנִי הָאֱלֹהִים' (שמות יח יב) — וכי לפני אלהים אכלו, והלא לפני משה אכלו! אלא לומר לך, כל הנהנה מסעודה שתלמיד חכם שרוי בתוכה כאילו נהנה מזיו שכינה" (ברכות סד ע"א; והשוה שמות כד יא; האם ההנאה היא מדברי התורה של אותו תלמיד חכם, או די בנוכחותו?).

קידושין ל ע"א: "כל המלמד את בן בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני". פסיקתא דרב כהנא, בחודש, קז ע"א, עמ' 219: "[בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים] ביום הזה באו מדבר סיני (שמות יט א) — וכי ביום הזה באו?! אלא כשתהא למד דברי לא יהו בעיניך ישנים אלא כאילו היום ניתנה תורה — 'ביום ההוא אין כת' [יב] קן, 55 אלא 'ביום הזה'".⁵⁶

ומזוית שונה, לא של החויה, אלא של הבטחה שתלמוד תורה מביא לגילוי שכינה, אנו מוצאים במדרש תהלים קה, מהדורת בובר רכד ע"ב: "אמר ר' יוסי בר חלפתא לר' ישמעאל בריה (בנו), מבקש את לראות פני שכינה בעולם הזה? עסוק בתורה בארץ ישראל, שנאמר 'ד'רשו ה' וְעֲזֹז בְּקֶשׁוֹ פְּנֵי תְּמִיד' (תהלים קה ד)".⁵⁷

55 כתיב "ארץ ישראל" רגיל. אלא שאף בבבלי יש כמותו, ראה ש"י פרידמן, "שיירי כתיב-יד קדומים למסכת בבא-מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5 ואילך (על "כן" ראה בעמ' 16, idem, "An Ancient Scroll Fragment (B. Hullin 101a-105a) and the Rediscovery", *JQR* 86 (1995) of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew", עמ' 31-34; וראה גם הנ"ל, "כתיב-היד של התלמוד הבבלי — טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 181; ושם (בעיקר במאמר באנגלית) הפניות למחקרי קודמים. ואף בדפוסי הבבלי נמצא "כן" כ"כאן" וכמובן ניסו לתקן — ראה ברכות ז ע"ב, "אף כן דוד", והגהת הב"ח שם; חולין קן ע"א, תוד"ה מים: "ואגב ריהטא לא עיין כן". ואף פירשו את המילה כ"כפן" — פסחים קטז ע"א, רשב"ם ד"ה וכאן הבן: "ורבינו (רש"י) קבל מרבו ר' יעקב בן יקר יְכַן הבן שואל, כמו יְכַן בנות צלפחד' (במדבר כז ז) — ופשוט שגם בפסחים "כן" פירושה "כאן".

56 ראה גם נתחומא בובר יתרו ז (וש"נ). והשוה לספרי דברים פ"ס לג, עמ' 59 (וש"נ): "אשר אנכי מצוך היום' (דברים ו ו): שלא יהו בעיניך (קריאת שמע) כדויטגמא ישנה שאין אדם סופנה אלא כדויטגמא חדשה שהכל רצים לקרותה". (וראה אורבך [לעיל, הע' 9], עמ' 287-288). ובקריאת שמע כלולים עשרת הדיברות, ראה ירוש' ברכות פ"א ה"ה, ג ע"ג: "מפני מה קורין שתי פרשיו' הללו בכל יום ... ר' לוי א' מפני שעשרת הדברות כלולין בהן". (ראה א"א אורבך, "מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה", עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת בן-ציון סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 129-136; וראה מ"א ליכטנשטיין, "הדברים האלה' — הזיקה בין קריאת שמע ותלמוד תורה", משלב לא [תשנ"ז], עמ' 35-42; וראה להלן, הע' 74). וראה להלן, הע' 62 ו-67, על חידוש ברית סיני. על דרכים נוספות לחידוש התורה ראה נ' זהר, "מדרש ההלכה ותיקון חוקתי: ניתוח השוואתי", רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית — ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל, בעריכת מ' מאוטנר ואחרים, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 511-514, א' שגיא, אלו ואלו, הקיבוץ המאוחד 1996, עמ' 159-172, ש' רוזנברג, לא בשמים היא, אלון שבות תשנ"ז, עמ' 9 הע' 1 (ובכמה מקומות בספר), י' סילמן, קול גדול ולא יסף — תורת ישראל בין שלמות להשתלמות, ירושלים תשנ"ט, בכל הספר. וראה גם לעיל, הע' 38.

57 ראה מ' אידל, "תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"א), עמ' 36-37 והע' 39 — שם הביא מתחומא פקודי ד, שלימוד התורה הוא תחליף לגילוי שכינה: "משכן העדות' (שמות לח כא) — אמר רבי שמעון בן יוחאי, אין עדות אלא תורה שנאמר 'אלה העדות והחקים והמשפטים' (דברים ד מה). משל למלך שהיה לו בת, ובנה לה פלטרין והושיבה לפניו משבעה היכלים, [ו]הוציא שם [כרוז]: כל מי שיכנס על בתי כאלו הוא נכנס עלי. [כך] שני שמות נקראו למשכן: 'משכן העדות' זו תורה, ובמקום אחר אמר 'לפני משכן ה' (ויקרא יז ד)". והשוה ירושלמי ברכות פ"ט ה"ה, יד ע"ב: "את ה' אלהיך תירא' (דברים ו יג, י כ) ... אותו ואת תורתו" (ראה להלן הע' 78, המובא מפסחים).

ג

לאור דברים אלה נוכל להבין טוב יותר ענין הבא בשני התלמודים שיש לו ביטוי גם בארכאולוגיה. אך לפני שניגש לעצם הענין עלינו לברר מושג אחד, וביורר זה יזרע אור בהיר יותר על ענייננו.

מהי משמעות הביטוי "לקרוא בתורה" — האם רק לקרוא בשפתים ולבטא את המילים, או גם לפרשן? ובלשון אחר, מהיבט שונה מעט: האם קריאה בתורה היא מעשה עממי, של "בית הכנסת", או שהיא גם מעשה למדני, של "בית המדרש"?⁵⁸ תיאור של קריאה בתורה, ופירושה, בא בדברים יז יח-ט: "והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר מלפני הכהנים הלויים. והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלהיו"; ושם לא יא-יב: "בבוא כל ישראל לראות את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם.⁵⁹ הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך למען ישמעו ולמען ילמדו⁶⁰ ויראו את ה' אלהיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת". ובצורה ברורה, כמעשה שהיה, בנחמיה ח ז-ט: "והלויים מבינים⁶¹ את העם לתורה והעם על עמדם. ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא. ויאמר נחמיה הוא התרשטא ועזרא הכהן הספר והלויים המבינים את העם". הקריאה בימי עזרא (וכן ב"הקהל") היתה מעשה של "בית הכנסת", אף ש"הבינו" אותה, לפי שהיא היתה לפני כל העם, ועיקר הכוונה היתה להשיב בתשובה וללמד את המצוות — "דרשה" לראש השנה. לענייננו די שצורפה לה הדרישה וההבנה בתורה, כלומר "הקריאה" אינה מעשה קונף בעלמא.⁶²

בספרות התלמודית יוחדה ה"קריאה" לתורה שבכתב, ולתורה שבעל פה יוחדו פעלים אחרים, ראה, למשל, תוספתא ברכות פ"ב ה"ב, עמ' 8 (וש"נ): "הזבין והזכות והנדות והיולדות מותרין לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה

58 השימוש במונח "בית מדרש" יש בו כדי להטעות ולרמוז כאילו היה מקום מיוחד ללימוד שהיה מאורגן וממוסד, אך כפי שיראה המעיין להלן (ליד הע' 72) הלימוד ההתנהל בכל מקום ובכל הזדמנות. כמובן, אין מציאות זו שוללת קיומם של "בתי מדרש" הקשורים לחכם מסוים (למשל, "בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר" [ראה י' נוה, על פסיפס ואבן, (ירושלים) תשמ"ח, עמ' 25 מס' 6 וש"נ]) או קיומם של "בתי ועד" (ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 488-489) או "ישיבות" (ראה י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 185 ואילך). כוונתי ב"לימוד של בית המדרש" ללימוד האינטנסיבי, שיש בו התמסרות ויגיעה, ש"גורס" (במשמע המדויק, טוחן, ראה כ"ץ, להלן הע' 65) את התורה, מגדילה ומאדירה (ראה לעיל, ליד הע' 5-7).

59 ראה שמו"ז יד: "כתב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע"; דברים לא יט: "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת וְלַמְדָהּ את בני ישראל שִׁמְרָהּ בפייהם". וראה להלן הע' 65, ד"ה וראה.

60 ראה לעיל הע' 14, המובא מתוספתא סוטה.

61 ראה הורביץ (לעיל, הע' 8), עמ' 136-139, שדיקדק בשורש "בין" בהקשר של "ספרים ומקרא (כלומר: ללשון שבכתב)".

במדרש בהלכות ובאגדות". הדעת נותנת שכמו בימי עזרא, לקריאה נוסף הלימוד, אם בבית הכנסת, כ"דרשה", אם בבית המדרש.⁶³ באבות דרבי נתן נז"א יד, ל ע"א, אנו קוראים: "אף אתה רבי, היה לך בן [ש]קרא תורה מקרא נביאים וכתובים משנה הלכות ואגדות" — וכאן ודאי ש"קרא" פירושו למד.⁶⁴

ודאי שיש להבחין בין לימוד קל, שטחי, שאפשר לכנותו "קריאה" בלבד, לבין לימוד בעיון. אך נראה שלקריאה בעיון לא יוחדה מילה עברית נפרדת — אדרבה, כמות שראינו, "קריאה" יוחסה עם הזמן גם ללימוד תורה שבעל פה.

אם כן היא "קריאה בתורה" הוא "לימוד תורה", לפחות ברמה כל שהיא.⁶⁵ ומכאן לעניינו העיקרי של פרק זה.

62 הגדרת קריאת התורה בימי עזרא כדרשה לראש השנה, באה כדי להדגיש את מעמדה הציבורי-הכללי מול הלימוד בבית המדרש, ואין היא שוללת את פרשנותה כמעמד של חידוש ברית סיני — ראה י' קויפמן, אנציקלופדיה מקראית, ב, עמ' 763. וראה הנ"ל, תולדות האמונה הישראלית, ד"א, עמ' 325-338. על טקסי חידוש הברית ראה להלן הע' 67. על אפשרות ש"דרשתו" של עזרא היתה במסגרת של "בית כנסת", ראה קויפמן (תולדות), עמ' 326 הע' 33, ועמ' 338-340, H. G. M. Williamson, *Ezra, Nehemia*, World Biblical Commentary, Waco, Texas 1985, עמ' 281-282 (תודה לפרופ' ש' יפת על הפניה זו), מ' ויינפלד, "מקורה המקראי של תפילת העמידה בשבת ובמועד", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 549; וגם אם הדברים לגופם מעט רחוקים די בהם כדי להאיר את הנידון כאן. בספרות התלמודית נדרש הפסוק מנחמיה על מסורת הכתיב ומסורת הקרי של התורה, ועל תרגומה (גם היווני?), ראה בראשית רבה לו ח, עמ' 342 וש"נ.

63 ראה ברכות פ"ב מ"א: "היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא" — לפי פשוטה, כוונת המשנה שהוא "קורא" הוא "לומד" — אמנם ראה בבבלי שם, יג ע"א, שהסביר שב"קורא להגיה" אנו עסקינן; הערת ד"ר סטיבן ולד. אך שם פ"א מ"ב: "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד, כאדם שהוא קורא בתורה" — כלומר קריאת תורה שאינה מלווה בלימוד; ובצורה ברורה יותר בירושלמי שם, ג ע"ב: "ק"ש אינה צריכה כוונה וכו' (בבלי שם יג ע"א-ע"ב).

הבחנה בין תורת בית הכנסת לתורת בית המדרש אפשר שבאה במגילה כז ע"א: "בתי כנסיות ובתי מדרשות שקורין (בבית הכנסת) ומרביצין (בבית המדרש) בהן תורה"; וראה לעומת זאת טשטוש של המוסדות והפעולות, פסיקתא דרב כהנא, אנכי אנכי, קלט ע"ב, עמ' 306: "וישר' נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ונוטלין ספר תורה וקורין בו" וכו' (והדברים ארוכים וידועים).

64 מקור מסופק הוא במכילתא דרבי ישמעאל בחדש ו, עמ' 227: "מה לך יוצא לישרך, על שקראתי בתורה". וראה להלן, הע' 116.

65 על "קרא" כלמד, או הבין, העירו כבר בקיצור, על פי דרכם, כבר (לעיל, הע' 9), ערך קרא, ואבן שושן וכנעני במילונותיהם. טור-סיני, במילון בן יהודה, נדמה שלא העיר על כך; גם ר' יונה ן' ג'אנח ורד"ק לא העירו על כך. גם בשפות אחרות קריאה היא גם הבנה ולימוד, ואכמ"ל. אך ראה להלן הע' 85 והע' 111, המובא מן הראב"ה.

על עיון ו"גירסא" (קריאה) ראה מ' כ"ץ, "סוגית לימוד בסוכה", משלב, עלון ישיבת הקבה"ד בעין צורים, כז (תשנ"ה), עמ' 21-25.

ירוש' מגילה פ"ג ה"א, עג ע"ד:

מהו למכור בית הכנסת וליקח בית המדרש? מילתיה (דברו) דרבי יהושע בן לוי אמרה: שרי (מותר). דאמר ר' יהושע בן לוי: "וַיִּשְׁרַף אֶת בֵּית י"י" (ירמיהו נב יג) — זה בית המקדש; "ואת בית המלך" — זה פלטין של צדקיהו; "ואת כל בתי ירושלם" — אילו ארבע מאות ושמונים בתי כניסיות שהיו בירושלם ... "ואת כל בֵּית הַגְּדוֹל שֶׁרַף בְּאֵשׁ" — זה מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי, ששם היו מתנין גדולותיו (והן נפלאותיו — קרבן העדה) של הקב"ה, כגון "ספרה נא לי את כל הגדולות אשר עשה אלישע" (מלכים ב ח ד. קרי לנפלאות שעשה אלישע "גדולות" — ק"ע; וראה בפירוש הקצר שבדפוס קרוטושין).

והשאלה פשוטה: מדוע בית מדרש עדיף על בית כנסת? ממצא ארכאולוגי מעניין יחדד את השאלה. בחפירות בשלושה בתי כנסת (חמת טבריה, כורזים, דָּלוֹס), נתגלה פריט שהחוקרים זיהו אותו כ"קתדרא דמשה", הנזכרת בפסיקתא דרב כהנא ובברית החדשה.⁶⁶ אך מה למשה ולבית כנסת? והתשובה היא: משה שייך לבית הכנסת משום שבבית הכנסת קוראים בתורת משה שניתנה בסיני, ו"קתדרא דמשה" היא מושבו של הזקן הדורש בתורה.⁶⁷

והנה, לפי הירושלמי, המקום שבו היו "מתנין גדולותיו של הקב"ה" היה בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי ולא בית הכנסת — לא מצד התפילה שבו ולא מצד קריאת התורה שבו!

וראה גרינברג (לעיל, הע' 8), עמ' 15, שהעיר שפירסום החוקים הכתובים נעשה בעל פה — והיא הקריאה בבית הכנסת, שכל העם שומעים אותה כב"הקהל". וראה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות 4, 209-210: "זמן חג הסוכות יעמוד הכוהן הגדול ... ויקרא לפני כל העם את חוקי התורה, ואל יימנעו לא אשה ולא ילדים ואפילו לא עבדים מלשמוע, שכן נאה הוא שיהיו כתובים על הלכות ויישמרו בזכרון" (תרגום שליט) — השתמש במילה המתאימה לתורה שבעל פה. והשוה נגד אפיון 2, 178: "אולם כאשר לנו, אם רק יישאל מאן דהוא על החוקים, יוכל הוא למוסרם [על פה (השלמת המתרגם, וכן בתרגום שמחוני)] ביתר קלות מאשר את שמו" — תרגום א' כשר, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' סא; וראה הערותיו בכרך ב, עמ' 465; גם בן מתתיהו מדגיש לימוד חוקים ולא יגיעה בתורה. וראה לעיל, הע' 59. [ועל דרך צחות ניתן לומר שזה הוא עומק הפשט של "וכל העם ראים את הקולת" (שמות כ יד) — את ה"בעל קורא". לפיכך יש לעיין שוב במשמעות "תורה שבכתב" ו"תורה שבעל פה". וראה לעיל, הע' 30.]

66 פסיקתא דרב כהנא, ויהי ביום כלת, ז ע"ב, עמ' 12; מתי כג ב. וראה מ' בראילן, "אבן, כיסא וקתדרא שישב עליהם משה", סידרא ב (תשמ"ו), עמ' 22. (בעמ' 15 הע' 1 נזכרים מחקרים קודמים, והוסף "לויך, "בית-הכנסת בתקופת בית שני — אופיו והתפתחותו", בתי-כנסת עתיקים, בעריכת א' אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 17 הע' 16.)

67 בכל ספר שימוש לתולדות התפילה ולתולדות בתי הכנסת נמצא על מרכזיותה של הקריאה בתורה בבית הכנסת הקדום, שאליה צורפה הדרשה, וגם כשנתמסדה התפילה בבתי כנסיות לא פסקה מהם הקריאה בתורה — ראה לויך שם, עמ' 20-23.

במחזור ויטרי סי' תקח, עמ' 608: "וכשארם מכניס את בנו לתלמוד תורה כותבין לו את האותיות על לוח ... ומעלהו לבית הכנסת ... ולמה לבית הכנסת? כדרך שישיראל נתקרב לפני הר סיני בנתינת התורה". ובוזהר ויקהל, רו ע"א: "כד סליק ס"ת לתמן כדין בעאן כל עמא לסדרא גרמייהו לתתא באימתא בדחילו ברתת בזיע ולכוונא לבייהו כמה דהשתא קיימין על טורא דסיני לקבלא

ולפיכך: התורה הנקראת בבית הכנסת, ואף דרשתה, אינה התורה שקיבלו ישראל בסיני⁶⁸ – בסיני קיבלו ישראל תלמוד תורה של בית המדרש.⁶⁹

אורייתא" (כשעולה ספר תורה לשם [לבימה, שהיא המדרגה השביעית] צריכים כל העם לסדר עצמם למטה באימה בפחד ברתת בזיע ולכוון ליבם כאילו עתה הם עומדים ליד הר סיני לקבל תורה). והשוה פסיקתא דרב כהנא, בחדש, קא ע"א, עמ' 204 (וש"נ): "אמר הקב"ה לישר', בניי, היו קורין את הפרשה הזאת בכל שנה ואני מעלה עליכם כאילו שאתם עומדים לפני הר סיני ומקבלין את התורה". [במחקר המקרא העלו שאולי היו בישראל טקסי חידוש ברית סיני, ראה מ' הרן, "פרקי שכם", ציון לח (תשל"ג), עמ' 2 והע' 3, מ' ויינפלד, "עשרת הדיברות – ייחודם ומקומם במסורת ישראל", עשרת הדיברות (לעיל, הע' 56), עמ' 17 (ובמיוחד למה שציין בהע' 67), 'רוט-רותם ונ' שרביט, "חג חידוש הברית", מחקרי חג 6 (תשנ"ה), עמ' 28-37 (ושם ציונים נוספים)].

בר-אילן הסביר את הקשר שבין משה לבית הכנסת בכך שבבית הכנסת ישבו גם לדין, והדיין ישב בקתדרא דמשה כדי להראות שהוא יונק את סמכותו ממשה. וגם פירושו נראה. [ראה ש' אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, ירושלים תשל"ל, עמ' 51-52 (תרגום אסף): "כי מקום הישיבה הוא כסא התורה שהוא במקום משה רבנו ע"ה ... והוא המקום הנועד ללימוד התורה ותלמודה ולמסירת ההלכה דור אחר דור עד שזה מגיע אל משה רבנו ... הרי הישיבה היא מקום משה רבנו ... וכל מי שחולק עליה הרי הוא חולק על אדון התורה ... וחולק על משה רבנו ע"ה (עליו השלום) אשר היא כסאו" (הערת פרופ' י"י יובל). ב"מסירת ההלכה" מתכוון ר' שמואל להלכה בסגנון המשנה ולא לשיפוט השוטף בין אנשים ולבתי דינין שבעיירות – על כך הוא כותב בהמשך. וראה בלקוטים לאגרת רב שרירא גאון, עמ' xxviii והע' ד' שם – הפניית אסף בעמוד 27. וראה להלן, הע' 116].

ולפיכך יכול היה רב ששת להחזיר פניו בשעת הקריאה בתורה ולגרוס, ולומר "אנן בדידן ואינהו בדידהו" (אנו בשלנו והם בשלהם; ברכות ח ע"א).

ההשוואה לבלבלי, כרגיל, מאלפת – במגילה כו ע"ב-כו ע"א אנו קוראים: "אמר רב פפי משמיה דרבא, מבי כנישתא לבי רבנן שרי, מבי רבנן לבי כנישתא אסיר (מבית כנסת לבית מדרש מותר [למכור], מבית מדרש לבית כנסת אסור). ורב פפא משמיה דרבא מתני איפכא (מְשֵׁנָה להפך). אמר רב אחא, כוותיה דרב פפי מסתברא (כמות רב פפי מסתבר), דאמר רבי יהושע בן לוי: בית הכנסת מותר לעשותו בית המדרש. שמע מינה (שמע, הסק, ממנה). דרש בר קפרא: מאי דכתיב (מהו שכתוב, מה פירושו) 'וישרף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים ואת כל בְּיַת גְּדוֹל שֶׁרָף באש' (מלכים ב כה ט)? 'בית ה' – זה בית המקדש; 'בית המלך' – אלו פלטרין של מלך; 'ואת כל בתי ירושלים' – כמשמען; 'ואת כל בית גדול שרף באש' – רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי: חד (אחד) אמר מקום שמגדלין בו תורה, וחד אמר מקום שמגדלין בו תפלה ... ומאן דאמר תפלה דכתיב (ומי שאמר תפלה שכתוב) 'סִפְּרָה נָא ... הַגְּדֹלוֹת אשר עשה אלישע. ואלישע דעבד (שעשה) – ברחמי (ברחמים, בתחנונים, בתפילה) הוא דעבד. תסתיים (תִּקְבְּעַ) דרבי יהושע בן לוי הוא דאמר מקום שמגדלין בו תורה, דאמר רבי יהושע בן לוי, בית הכנסת מותר לעשותו בית מדרש. שמע מינה". והשוה לניסוח בסדר אליהו רבה יא, עמ' 54 (ילקוט שמעוני שופטים מט): "עיר קטנה שבירושלם, ועמדו ובנו להם בית הכנסת ובית המדרש ... נמצאו בתי מדרשות רבים בישראל ... ומתוך בתי מדרשות שרבים בישראל" – והשמיט "בית כנסת".

ד

נדמה שנוכל להבין עתה מעט טוב יותר שכאשר חז"ל מדברים על תלמוד תורה הם מתכוונים להתמסרות מוחלטת ללימוד התורה ולא ללימוד כעיסוק אחד מרבים — "ובתורתו יהגה יומם ולילה" (תהלים א ב),⁷⁰ ו"אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה" (ברכות סג ע"ב). כך נבין גם ש"שונה פרקו מאה פעמים" אינה מליצה;⁷¹ ובלשונו של רבן יוחנן בן זכאי: "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת" (אבות פ"ב מ"ח). כך נבין שאפשר שעיקר הלימוד לא היה בישיבה, אלא בכל מקום — ביני עמודי, מעל החמור, תחת התאנה, ועוד הרבה כיוצא בהם⁷² — "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" כפשוטו. כך נבין גם את הביטוי

בשניים שונה הבבלי מן הירושלמי: א — באה בו דעה שבי כנישתא עדיף על בי רבנן; ב — "הגדלות אשר עשה אלישע" הן הראיה לגדולתו של בי כנישתא. תינוני גדולותיו של הקב"ה הוא ברחמי, בתפילה. (נראה שהבבלי מתפלמס כאן במישרין עם הירושלמי.) [האם יש מקום לדייק שבתינוני גדולותיו של הקב"ה בבית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי הכוונה לדרישה במרכבה, שהיא ה"דבר הגדול"? (ראה אורבך, לעיל הע' 53).] ראה ברכות ח ע"א: "אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות" וכו'. וראה מה שפירשו תלמידי רבנו יונה (ד ע"א בדפי הרי"ף; וברוך שכיוונתי), ריטב"א ומהרש"א; וצ"ע. וראה להלן, הע' 116.

ראוי להדגיש: מבחינת טקסית דוקא קריאת התורה של בית הכנסת, שאחד קורא לכל (יהא זה העולה עצמו או ה"בעל קריאה") מזכירה את מעמד הר סיני. [על דרך צחות ניתן לומר שבהרבה בתי כנסת השתלטה אורית בית המדרש גם על הקריאה בתורה, ועופות פורחים וציפורים מצייצות והעולם אינו שותק ומחריש]. וראה לעיל הע' 39, ולהלן נספח א' ונספח ג'. ראה תוספתא יבמות פ"ח ה"ז, עמ' 26: "בן עזי אומר כל שאינו עוסק בפריה ורביה הרי זה שופך דמים ומבטל את הדמות ... אמ' לו ר' לעזר בן עזריה, בן עזיי, נאין דבריך כשהן יוצאין מפי עושיהן: יש נאה דורש ואין מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש — בן עזיי נאה דורש ואין נאה מקיים. אמ' לו, מה אעשה, חשקה נפשי בתורה — יתקיים עולם באחרים". וראה בסיפורים הבאים בכתובות סב ע"ב-סג ע"א. והשוה שבת קיט ע"ב: "אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש"; פסחים קט ע"א: "אמרו עליו על רבי עקיבא: מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערב יום הכפורים. בערב פסח — בשביל תינוקות, כדי שלא ישנו; וערב יום הכיפורים — כדי שיאכילו את בניהם". וראה להלן, נספח ב'. [וראה שולחן ערוך, אורח חיים סי' קנא: "אין ישנים בבהכ"נ אפי' שינת עראי אבל בבית המדרש מותר". ובמשנה ברורה שם, אות טז: "ולת"ח הלומד שם בקביעות מותר אפילו שינת קבע (כ"מ בלבוש)". לעצם הדין אכמ"ל.]

לפיכך ברור שקביעת עיתים לתורה (שבת לא ע"א) היא התפשרות, ולפי ר' חלקיה בשם ר' סימון היא אף הפרת ברית (ירוש' ברכות פ"ט ה"ה, יד ע"ד); וראה להלן, הע' 75.

חגיגה ט ע"ב, מדרש תהלים לא, מהד' בובר קכא ע"א. וראה לעיל, הע' 5 ו-11.

תוספתא חגיגה פ"ב ה"א, עמ' 380; ברכות ח ע"א (ועוד); ירוש' ברכות פ"ב ה"ח, ה ע"ג (השוה שיר השירים רבה ו, ו, עמ' קמא, קהלת רבה ב, ב, תנחומא בובר תצוה י, נא ע"ב): "דְּלָמָּה ר' חייא בר אבא וחבורתיה, ואית ד[א]מרין ר' יוסי ביר' חלפתא וחבורתיה, ואית דמרין ר' עקיב' וחבורתיה הוו יתבין לעיי באוריתא תחות חדא תאינה" (מעשה. ר' חייא בר אבא וחבורתו ... היו יושבים עוסקים בתורה תחת תאנה אחת).

הציורי "בן תורה" – כפשוטו.⁷³ ומכאן גם המתח המובע במקורות רבים בין לימוד תורה לתפילה,⁷⁴ לדרך ארץ,⁷⁵ לגמילות חסדים ולעסקי ציבור,⁷⁶ לנשיאה בעול עם

73 הביטוי מופיע לא מעט בספרות התלמודית, אך צורה ציורית באה בירוש' מגילה פ"ד ה"א, עד ע"ד: "מהו לעמוד מפני ספר תורה? רבי חלקיה ר' סימון בשם ר' לעזר, מפני בנה הוא עומד – לא כל שכן מפני תורה עצמה?!" (ראה להלן, הע' 78).

74 ובצורה קיצונית, שבת י ע"א: "רבא חזייה לרב המנונא דקא מאריך בצלותיה (רבא ראה את רב המנונא שמאריך בתפילתו), אמר: מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה [ראה שבת לג ע"ב] (ראה במראה הפנים לירוש' ברכות פ"ג ה"א, ד"ה אמר רשב"ג הואיל והתרת). וראה ירוש' ברכות פ"ב ה"ד, ה ע"א: "א"ר חייא רובא אנא מן יומיי לא כיונית" (אמר ר' חייא הגדול, מימי לא כיוונתי [בקריאת שמע/בתפילה]) – וראה במפרשים שהתלבטו בפירוש הדברים; ובפני משה כתב: "לפי שטרוד בהרהור תורה היה". וראה לעיל, הע' 12, 25, 56. וראה אורבך (לעיל, הע' 9), עמ' 546-553 (שם גם על העניינים הנזכרים להלן בסמוך).

על יחסי תורה ותפילה מן הזוית ההיסטורית והארכאולוגית ראה ד' אורמן, "בית-הכנסת ובית-המרדש – האחד הם?", בתיכנסת עתיקים (לעיל, הע' 66), עמ' 53-75, ושם הפניות למחקרי קודמים.

75 ברכות לה ע"ב: "לא ימוש ספר התורה הזה מפין' (יהושע א ח). יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר 'ואספת דגנך' (דברים יא יד) – הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח – תורה מה תהא עליה!" (ראה להלן, הע' 98, 99; וראה שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח [אורחות המשפטים] פרק יב, עמ' רכה, שכתב בשם החתם סופר: "רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא ואספת דגנך אלא בא"י ורוב ישראל שרויין שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב א"י וכו'; והשוה לשו"ת יחוה דעת, ח"ג סי' עה). [השוה למכילתא דרבי ישמעאל ויסע ב, עמ' 161: "דבר יום ביומו' (שמות טז ד). ר' יהושע אומר כדי שילקוט אדם מהיום למחר כעין מערב שבת לערב שבת. ר' אלעזר המודעי אומר כדי שלא ילקט אדם מהיום למחר כעין מערב שבת לערב שבת שני' דבר יום ביומו' – מי שברא יום ברא פונסתו. מכאן היה ר' אלעזר המודעי אומר, כל מי שיש לו מה יאכל היום ואומר מה אוכל למחר, הרי זה מחוסר אמנה שנאמר 'למען אנסנו הילך בתורתך אם לא' (שם שם). ר' יהושע אומר, שנה אדם שתי הלכות בשחרית ושתיים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום מעלין עליו כאלו קיים כל התורה כולה. מכאן היה ר' שמעון בן יוחאי אומר, לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן. הא כיצד? היה יושב ודורש ולא היה יודע מהיכן אוכל ושותה ומהיכן היה לובש ומתכסה – הא לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן" (והשוה שם, ויהי בשלח פתיחתא, עמ' 76, ושם ויסע ה, עמ' 172). וראה ויקרא רבה ל א, עמ' תרפח (וש"נ): "ר' יוחנן הוה מטייל. סלק מטבריא לצפורין והוה ר' חייא בר אבא מסמך ליה. מטון חד בית חקל, אמ' הדין בית חקלא הוה דידי וזבינית יתיה בגלל למזכי באוריתא. מטון חד דבית כרמא, אמ' הדין בית כרמא דידי הוה וזבינית יתיה בגלל למזכי באוריתא. מטון חד דבית זיתא, אמ' הדין בית זיתא דידי הוה וזבינית יתיה בגלל למזכי באוריתא. שרי ר' חייא בכי. אמ' ר' יוחנן מה את בכי? אמ' ליה על דלא שבקת לסיכותך כלום. אמ' ליה, חייא ברי, קלה היא בעיניך מה שעשיתי, שמכרתי דבר שניתן לששה ימים וקניתי דבר שניתן לארבעים יום... כד דמך ר' יוחנן היה דורו קורא עליו 'אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה' (שיר השירים ח ז), שאהב ר' יוחנן את התורה, 'בוז יבזו לו' (שם)?" (ר' יוחנן היה מטייל ועולה מטבריה לצפורי והיה ר' חייא בר אבא סומך אותו. הגיעו לבית כרם אחד... התחיל ר' חייא בוכה. אמר [לו] ר' יוחנן מה אתה בוכה? אמר לו על שלא הנחת לזקנתך מאומה. אמר לו, חייא בני, וכי דבר קל הוא בעיניך... כשמת ר' יוחנן).

הציבור⁷⁷ ואף לכבוד אביו ורבו.⁷⁸ ודאי שאחד ממקורות היניקה של יחס תלמידי החכמים לעם הארץ הוא חוויית מתן תורה שבלימוד התורה.⁷⁹ מכאן נבין גם את

וראה אבות פ"ג מ"ה. על משמעויות שונות של "דרך ארץ" ראה ציונים במשלב (לעיל, הע' 1), עמ' ג הע' 10 (והוסף היגר בהקדמתו למס' דרך ארץ ופלוסר בתרביץ שם, עמ' 163-170). וראה להלן, נספח ב'.

76 ירוש' פסחים פ"ג ה"ז, ל ע"ב (חגיגה פ"א ה"ז, עו ע"ג): "רבי אבהו שלח לר' חנינה בריה יזכי בטיבריה. אתון ואמרון ליה גמל הוא חסד. שלח ומר ליה, המבלי אין קברים בקיסרין שלחתיך לטבריא! שכבר נמנו וגמרו בעליית בית ארום בלוד שהתלמוד קודם למעשה (ראה ספרי דברים פיס' מא, לעיל עמ' 80). רבנין דקיסרין אמרין, הדא דתימר בשיש שם מי שיעשה, אבל אם אין שם מי שיעשה המעשה קודם. דְלָמָא (מעשה): רבי חייה רבי יסי רבי אימי ענון למיתי גבי רבי אלעזר. אמר לון, אן הויתון? אמרין ליה גמל חסד. אמר לון, ולא הוה תמן חורנין? אמרין ליה מגור הוה" (ר' אבהו בנו ללמוד תורה בטבריא. באו ואמרו לו גומל חסד הוא וקובר מתים. כתב לו המבלי אין קברים בקיסרין שלחתיך לטבריא! [לא שלחתיך אלא ללמוד תורה], שכבר נמנו וגמרו בעליית בית ארום בלוד שהתלמוד קודם למעשה. ר' חייה ור' יוסי [כנראה צ"ל אסי] איחרו לבא אצל ר' אלעזר. [כשבאו] אמר להם אנה הייתם? אמרו לו לקבור מת. אמר להם ולא היו שם אחרים [לקברו ותבאו אתם ללמוד]? אמרו לו שכננו היה [ומפני דרכי שלום הלכנו] — התרגום על פי ר' מנחם די לונזאנו, המעריך, שתי ידות מח ע"א, כמועתק בירושלמי כפשוטו עמ' 426). וראה שמות רבה ו ב, מהד' שנאן עמ' 185: "המתעסק בצרכי צבור משכחין תלמודו" (ופירושו שם קיצוני; ראה גם במקבילות שציינן). אבל השוה לירוש' ברכות פ"ה ה"א, ח ע"ד: "רב ירמיה אמר העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה" (ההקשר שם אולי פולמוסי, וראה במראה הפנים). וראה להלן, נספח ב'.

77 בבא בתרא ח ע"א: "רב נחמן בר רב חסדא רמא כרגא ארבנן (הטיל מס גולגולת על חכמים), א"ל רב נחמן בר יצחק: עברת אדאורייתא ואדנביאי ואדכתובי (על של תורה ועל של נביאים ועל של כתובים) ... אמר רב יהודה: הכל לאגלי גפא (הכל [משלמים] לשערי חומה; להציב בהם דלתות — רש"י), אבל רבנן לא צריכי נטירותא (אבל חכמים אינם צריכים שמירה); הכל לכריא פתיא (לחפירת נהר, תעלת מים), אפי' מרבנן (שהכל צריכין למים — רש"י). ולא אמרן אלא דלא נפקי באכלוזא, אבל נפקי באכלוזא — רבנן לאו בני מיפק באכלוזא ניהו (ולא אמרנו [זאת] אלא שאין יוצאים [לחפור] בהכרזה, בקריאה להתקבץ, אבל יוצאים בהכרזה — חכמים לא בני יציאה בהכרזה הם; אלא שוכרים פועלים — רש"י) ... כההוא דמי כלילא דשדו אטבריא (כאותו מעשה שהטילו דמי כתר, מס הכתר, aurum coronarium, על טבריה), אתו לקמיה דרבי ואמרו ליה: ליתבו רבנן בהדן. אמר להו: לא. אמרו ליה: ערוקינן. א"ל: ערוקו. עקרו פלגיהון, דליוה פלגא. אתו הנהו פלגא קמי דרבי, א"ל: ליתבו רבנן בהדן. אמרו להו: לא. ערוקינן, ערוקו כולהו. פש ההוא כובס, שדיוה אכובס. ערק כובס, פקע כלילא (באו לפני רבי [יהודה הנשיא] ואמרו לו: יתנו חכמים איתנו. אמר להם: לא. אמרו לו: אנו בורחים. אמר להם: בירחו. ברחו חצייים, הסירו [המלכות] חצי. באו אותם חצי לפני רבי, אמרו לו: יתנו חכמים איתנו. אמר להם: לא. אנו בורחים, בירחו. ברחו כולם. נשאר אותו כובס, הטילוהו [את המס] על הכובס. ברח כובס בטל [מס] הכתר). א"ר (אמר רבי): ראיתם שאין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ". [על מס הכלילא ראה א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 72, וראה שם עמ' 103 הע' 78; על תרגום "ליתבו" כ"יתנו" ראה ש"י פרידמן, "נתן" < למיתב, ליתב (בארמית של התלמוד הבבלי) ", לשונו נג (תשמ"ט), עמ' 121-123; על "פתיא" ו"אכלוזא" ראה הנ"ל, "תיקוני ערכים למילון התלמודי (ג):

האפשרות של הקצנה בלימוד התורה עד שאש רותחת בלומד והוא קשה כברזל (תענית ד ע"א), או עד שהוא הופך ל"תלמיד חכם שאין בו דעת [ש]נבלה טובה

אוכלוסא — אוכלוזא — אכלוזא — כלוזא — אכלושי — אבלושי, מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 414 הע' 11, ועמ' 417.]

על חיוב תלמידי חכמים במיסים ראה סיכום דעות ודיון היסטורי בכמה מגילויי ההלכה אצל י' תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1100-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 228-240, ושם הפניות למחקרי קודמים, ביחוד מאמרו של מ' בר הנזכר שם בהע' 7 ומאמרו של י' הקר הנזכר בהערה 18. וראה להלן, נספח א'.

78 בבא מציעא פ"ב מ"א: "אבדת אביו ואבדת רבו של רבו קודמת שאביו הביאו לעולם הזה ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא"; קידושין לג ע"ב: "אין ת"ח רשאי לעמוד מפני רבו בשעה שעוסק בתורה". (השוה למכות כב ע"ב: "אמר רבא, כמה טפשי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה, דאילו בס"ת כתיב ארבעים, ואתו רבנן בצרו חדא" [כמה טפשים שאר האנשים שעומדים מלפני ספר תורה ואינם עומדים מלפני אדם גדול, שהרי בספר תורה כתוב "ארבעים (יָבֵנּוּ)"] (דברים כה ג) ובאו חכמים ופחתו אחת; ראה לעיל, הע' 73.). (תלמיד חכמים עצמו מדומה לספר, ראה סנהדרין קא ע"א: "כשחלה רבי אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו ... התחילו הן בוכין ... אפשר ספר תורה שרוי בצער"; וראה מגילה כו ע"ב: "אמר רבא, ספר תורה שבלה גונזין אותו אצל תלמיד חכם"; ועוד כיוצא בזה. אני מודה לפרופ' י' זוסמן על שהירשה לי לשבץ הערה זו ממאמרו לספר הזיכרון לפרופ' א"א אורבך ז"ל. והשוה פסחים כב ע"ב (קידושין נז ע"א, בבא קמא מא ע"ב): "את ה' אלהיך תירא" (דברים ו יג, י כ) — לרבות תלמידי חכמים" (ראה לעיל, הע' 57 בסופה). אם אשה שלמדה תיחשב גם כן כספר תורה, ראה שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תקנח. וראה להלן, נספח א'.

79 הכוונה לעם הארץ בתורה. פסחים מט ע"ב: "תנו רבנן: לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם; לא מצא בת תלמיד חכם, ישא בת גדולי הדור; לא מצא בת גדולי הדור, ישא בת ראשי כנסיות; לא מצא בת ראשי כנסיות, ישא בת גבאי צדקה; לא מצא בת גבאי צדקה, ישא בת מלמדי תינוקות. ולא ישא בת עמי הארץ, מפני שהן שקץ, ונשותיהן שרץ, ועל בנותיהן הוא אומר 'ארור שִׁקֵב עם כל בהמה' (דברים כז כא) ... אמר רבי אלעזר: עם הארץ מותר לנחורו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת. אמרו לו תלמידיו: רבי, אמור לשוחטו! אמר להן, זה טעון ברכה, וזה אינו טעון ברכה ... אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: עם הארץ מותר לקורעו כדג' וכו' וכו'. וראה עוד בבא בתרא ח ע"א: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו ... דאמר רבי: אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ".

פרטים נוספים על תלמוד תורה ראה אצל י"ל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 23-26 ובהערות שם, ואצל בן-שלום, להלן הע' 98; על היחס לעם הארץ, ראה לוי עמ' 75-79, אדרת (לעיל, הע' 12), עמ' 244-256, 259-263. (יש להדגיש שההתבטאויות החריפות על עם הארץ הן מן התלמוד הבבלי, ולפיכך תמונה היסטורית על יחסי חכמים ועמי הארץ טעונה ליבון נוסף — ראה ש"י [סטיבן] וולד, פרק אלו עוברין ... מהדורה ביקורתית ..., ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 211-239, ובעיקר עמ' 214.) וראה להלן, נספח א'.

לתורה, תלמודה וערכה, הוקדשו בימי ביניים מספר דרשות מפורסמות: דרשת בה"ג (לעיל, הע' 40), דרשת "תורת ה' תמימה" של הרמב"ן, דרשה בכד הקמח מאת רבינו בחיי בן אשר, ודרשה במנורת המאור (לר"י אנקאוה ולר"י אבוהב). [אפשר לראות את סדר אליהו רבה כולו כדרשה על ערך התורה ולימודה.]

הימנו".⁸⁰ (וכנגדו ניצב תלמיד חכם שדומה למלאך ה' צבאות — שבת כה ע"ב, מועד קטן יז ע"א.) בתקופות מאוחרות, אפשר שתפישת ברית סיני כקבלת תלמוד תורה היא גם יסוד בפולמוס שבין החסידות ל"מתנגדות" איזו היא דרך ישרה שיבור לו אדם, שהחסידות רואה בתלמוד תורה מצוה ממצוות התורה ו"המתנגדות" רואה בלימוד התורה את המטרה העליונה, דכולא בה.⁸¹

80 בניסוח זה ("נבלה") לקוחה המימרא מויקרא רבה א טו, עמ' לב — ומקורו של המשפט הוא בסדר אליהו רבה (פ"ו, עמ' 33), שממנו הועברו קטעים לא מעטים לשלוש הפרשות הראשונות של ויקרא רבה. וראה על כך במחברתי הנזכרת בהע' 1, עמ' ג הע' 10. וראה לעיל הע' 14, סוף ד"ה כאן.

81 ראה נ' לאם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב, פרקים שלישי-שביעי. וראה אבות פ"ו מ"ב. אפשר שהפרשנות הניתנת בחוגים מסוימים לביטוי "דעת תורה" ו"אמונת חכמים", שהחכם מבין הכל, גם במילי דעלמא, ואינו טועה, יונקת מהרעיון של קבלת תלמוד תורה בסיני ומחוייבת קבלת התורה בשעת הלימוד — שהרי מי שחווה את מתן תורה בשעת לימודו ומי שחש שהקב"ה עומד מולו בשעת הלימוד, "ודאי" שאינו יכול לטעות. על הפרשנות המרחיבה (שיש לה שורשים בספרות התלמודית!) למושגים הנזכרים ראה ד' אסף, "שאינו מאמין בגדולי הדור": המאבק החסידי על כבודו של ספר 'אור החיים' ומשמעותו ההיסטורית", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טו (תשנ"ט), עמ' 147-149, ובהע' 51, 55, ביבליוגרפיה בנושא. (דבריו של ש' פרידמן נדפסו שוב על ידי הקיבוץ הדתי — נאמני תורה ועבודה תשמ"ב [ראה בעיקר בעמ' 6]; דבריו של ג' בקון נדפסו שוב בקובץ בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, בעריכת ד' ספראי וא' שגיא, הקיבוץ המאוחד 1997 [ראה בעיקר עמ' 86].) והוסף ל' קפלן, "דעת תורה: תפישה מודרנית", קובץ הנ"ל עמ' 106, מ' רוט, "סמכות החכמים במשנת הרב דסלר", שם עמ' 151-153. וראה י' בלידשטיין, "שיח מסורתי ושיח מודרני — עוד על אוטונומיה וסמכות", עין טובה — דרשיח ופולמוס בתרבות ישראל, ספר יובל לטובה אילן, עמ' 687-691. וראה גם לעיל, הע' 6. את הקו של החסידות פיתחה תנועת "תורת ועבודה", ואכמ"ל.

נספח א'

כאמור, בסיני קיבלו ישראל תלמוד תורה ועל לימוד תורה נכרתה ברית סיני, ותלמידי חכמים (אם יש בהם מעשים טובים) הם האתרוג שיש בו טעם ויש בו ריח.⁸² ומכאן גם יסודה של היירארכיה במקצועות התורה ובתלמידי חכמים, ובעל המקרא אינו מוערך ביותר ומקומו של מלמד התינוקות אינו בראש הסולם ואף לא באמצעו.⁸³ והנה אנו קוראים בתשובה מאת ר' יום טוב צהלון דברים שמהפכים את הסולם — עולם הפוך — ולא רק ביחס למלמידי תינוקות, אלא גם ביחס להרבה עקרונות שעלו עד כאן.

שו"ת מהריט"ץ חלק א סי' עה:

ילמדנו רבינו: מלמד תנוקות בעיר אחת ואין נותנים לו בעירו די ספק (כלומר די שכרו) כדי ללמד תינוקות שם, והוצרך ללכת אל עיר אחרת למצוא לו מנוח לעשות מלאכתו מלאכת שמים, ובני עירו (החדשה) רוצים שיפרע עמהם המס, והוא טוען כי הוא בעל תורה ופטור מן המסים — ילמדנו רבינו הדין עם מי, ושכומ"ה (ושכרו כפול ומכופל מן השמים).⁸⁴

תשובה: הדבר ברור כשמש שת"ח (שתלמידי חכמים) פטורים מכל מיני מסים וארנוניות, כמבואר בספרי הפוסקים, ומבואר בת"ה (בתרומת הדשן) בארוכה סי' שמ"ב. אמנם מה שיש להסתפק הוא, מפני שאין זה חכם מפורסם אלא מלמד תנוקות עושה מלאכה בשכר, וה"ל (והווי ליה, והרי הוא) כבעל אומנות אחרת (שאינו פטור ממיסים). [ו]כיון שאינו חכם או רב מפורסם למה יפטר ...

ואם אינו אלא אדם שיודע מקרא ומלמד תנוקות מקרא וצורת האותיות והנקודות, א"כ (אם כן) באנו לספק מה דינו, שכפי הנראה לדעת ת"ה חייב [במיסים]. אלא דכדעיינינן שפיר (שכשאנו מעיינים היטב) איפשר דמשכח (שנמצא) ליה רפואה (פתרון, שלא ישלם) מדברי התלמוד.

והעניין הוא שאם אדם זה הוא אדם כשר ומתכשר במלאכתו, וירא שמים, ויודע מקרא ולשאת ולתת בפ"י [רוש] המקר' [א] וקצת הגדה, אעפ"י שאינו בקי בתלמוד ובפלפול נראה שפטור ... תדע — דהא טעמא מאי (שהרי הטעם מדוע) תלמידי חכמים פטורים ממס, מפני שתורתו משמרתו, וא"כ (ואם כן) כיצד יתכן שתורה תמימה שבכתב בלא פלפול לא תשמור אותו, והפלפול

82 ויקרא רבה ל יב, עמ' תשט.

83 ראה על כל זה במה שנזכר לעיל בהע' 1, עמ' כג ואילך.

84 מהריט"ץ אינו היחיד שדן בבעיה זו, ואף אינו מחדש בכל טענה וטענה (ראה הקר [לעיל, סוף הע' 77], עמ' 74 הע' 47), אך בניסוחיו יש הדגשות שלא מצאתין לפי שעה אצל משיבים אחרים.

והתלמוד תשמרנו?! הרי העקר תלוי בקריאת התורה; ומה גם כמאמרם ז"ל "וְדַגְלוּ עָלַי אַהֲבָה" (שיר השירים ב ד) קרי ביה (קרא בו, אותו) "ודלוגו עלי אהבה" — אפי' מדלג ואינו מכוין ההלכה אוהב הקב"ה אותו.⁸⁵

85 תנחומא בובר במדבר י, ה ע"ב (וש"נ): "ר' יששכר אמר, מהו וְדַגְלוּ עָלַי אַהֲבָה? אפי' אדם יושב ועוסק בתורה ומדלג מהלכה להלכה ומפסוק לפסוק, יאמר הקב"ה חביב עלי הוא — וְדַגְלוּ עָלַי אַהֲבָה, ודלוגו עלי אהבה". וראה שיר השירים רבה ב [ד], עמ' נח: "אמר ר' אחא, עם הארץ שקורא לאהבה איבה, כגון 'ואהבת' (דברים ו ה, למשל) 'ואיבת', אמר הקב"ה וְדַלְלוּ (שגיאתו) עלי אהבה". (השוה לירוש' ברכות פ"ב ה"ד, ד ע"ד: "אלו צריך דיקדוק [בקריאת שמע] ... ר' חנינא בשם ר' אחא 'אשר נשבע ה' (דברים יא כא); ופירש בפני משה שלא ישמע כ"נשבה". וראה תוס' ברכות טו ע"ב, ד"ה בין הדבקים: "רב אלפס מוסיף כגון 'וחרה אף' דאם לא יתן ריוח אז נראה כמו 'וחרף'").

סנגוריה זו התרחבה עד לסנגוריה על אי הבנת התפילה במוחלט — ראה למשל בספר חסידים מהד' ויסטינצקי-פריימן סי' תכד (מהד' מרגליות סי' יח, עמ' פא), שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תכג, שו"ת יביע אומר ח"ה או"ח סי' יב"ו (והשוה ירושלמי ברכות פ"ד ה"ד, ח ע"ב, שם פ"ה ה"ב, ט ע"ב, מדרש שמואל ה ט, מהד' בובר ל ע"ב: "דרבי אמר ... אם אין דיעה מניין תפילה"). ובתחום אחר כתב רד"צ הופמן בשו"ת מלמד להועיל ח"א, בהקדמה: "אזרתי כגבר חלצי לברר בפלפול כמה דברים בסוגיא אשר למדתי. גם עלה בידי כפעם בפעם לקשור עם פלפולי איזה דברי בקורת, ואמרתי בלבי כמו שאמרו רבותינו 'קב"ה חדי בפלפולי דאורייתא (במכלול המאמרים והפתגמים כתב: "שגור בפי העם"; וראה מדרש רות, אוצר המדרשים עמ' תקטו טור א: "וקב"ה חדי במאן דידע רזי דאורייתא"), ודגלו עלי אהבה אל תקרי ודגלו אלא ודלוגו, ואף שמדלגין כמה פעמים על גבי חוקי ההגיון ואומרים דבר שלא עפ"י האמת, אין זה חסרון, כי לחדוד התלמידים נצרך כעת יותר מימים הראשונים לדברים חריפים המחדדים את השכל". [על "פסוקים" ו"מאמרי חז"ל" שנוצרו בימי הביניים ואילך ויוחסו לקדמונים, ראה לפי שעה ב"צ פישלר, "דברים היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב (על תולדותיה של האמרה),

האומה 129 (תשנ"ח), עמ' 57 הע' 6, 64 מס' 1.]

דברים אלה, שבמקורם הם דברי פיוס וריצוי של דיעבד, הפכו אצל מהריט"ץ להמלצה לכתיחלה. יסודו של הרעיון הוא בראיית אותיות התורה ומילותיה כקדושות, ראה למשל תנחומא בובר לך לך יא, לה ע"א (וש"נ): "ב'כ צרינו נגח' (תהלים מד ו) — 'ב'כ, בתורתך ... בעשרים ושתים אותיות שבתורה". וראה רש"י, סנהדרין סז ע"ב, ד"ה עסקי בהלכות יצירה: "על ידי שהיו מצרפים אותיות השם שבהם נברא העולם, ואין כאן משום מכשפות דמעשה הקדוש ברוך הוא הן, על ידי שם קדושה שלו הוא" (ראה ברכות נה ע"א: "אמר רב יהודה אמר רב, יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ"; ספר יצירה, אוצר המדרשים, עמ' 242 טור ימין: "אלו עשרים ושתים אותיות שבהם יסד הקדוש ברוך הוא יה הו"ה צבאות אלהים חיים אלהי ישראל רם ונשא שוכן עד מרום וקדוש שמו מרום וקדוש הוא"); וזהו נח, סז ע"ב: "ברזא דאתון קדישין" (בסוד האותיות הקדושות); ועוד הרבה כנהג. (ואפילו "הגיעני אותיות קדושות דרום [של רוים] מעכ"ת [מעלת כבוד תורתך]" — פתיחה של מכתב תשובה — שו"ת הב"ח החדשות סי' סא.) על אמירת תורה וזהוה אף שאין מבינים אותם ראה בשו"ת יביע אומר ח"א, או"ח סי' כ"ט, י. על התפתחות הרעיון בקבלה ובחסידות, ראה M. Idel, *Hasidism – Between Ecstasy and Magic*, SUNY Press 1995, עמ' 176-185, ובמיוחד עמ' 178 ליד הע' 32, והע' 32, 42 (תודה לפרופ' אידל על הפניה זו). וראה להלן, הע' 116.

ראיה לזה ממה שאמ' [רו] בגמ' מס' [כבא] בתרא פ"ק (פרק קמא, ח ע"א⁸⁶):

רב חנן בר רב חסדא רמא כראגא ארבנן א"ל (אמר לו) רב נחמן בר יצחק עברת אדאורייתא אדנביאי אדכתובי.

אדאורייתא, דכתיב "כל קדושו בידך" (דברים לג ג) — אמר משה לפני הקב"ה רבש"ע (ריבנו של עולם) אפי' [לו] בשעה שאתה "חובב עמים" (שם שם; כלומר נוטה חסד לאומות העולם) יהיו "כל קדושו בידך" (שמור על עם ישראל); "והם תפנו לרגליך" (שם שם) — תני רב יוסף, אלו ת"ח (תלמידי חכמים) שמכתתים רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה; "ישא מדברתיך" (שם שם) — לישא וליתן בדברותיו של מקום.

אדנביאי, דכתיב "גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם ויחלו מעט ממשא מלך שרים" (הושע ח י) — אמר עולא, פסוק זה בלשון ארמי נאמר: אי תנו כלהו (אם שונים, לומדים, כולם) — "עתה אקבצם"; ואם מעט מהם — "ויחלו ממשא מלך ושרים"⁸⁷ ...

הרי מכאן מודעא רבא שאין צריך להיות רבנים מפולפלים הרבה, דהא קרא דמייתי מדאורייתא כתיב (שהרי הפסוק [שהוא] מביא מן התורה כתוב [בו]) "כ"ק (כל קדושו) בידך" [וכו'], משמע שיהיו קדושים ומכתתים רגליהם ללמוד תורה מעיר לעיר — משמע שעדיין הם תלמידים ההולכים ללמוד תורה אעפ"י שאינם רבנים ומורי הוראה.

ונראה דמ"מ (דמכל מקום) צריך שידע לישא וליתן בד"ת (בדברי תורה) להבין פשט הפסוקים ולשאת ולתת בהם, אעפ"י שאינו מפלפל בתלמוד ... תדע: דהא קאמר "ישא מדברותיך" — לישא וליתן בדברותיו. ש"מ (שמע מינה, הסק ממנה). משמע שצריך שידעו משא ומתן בד"ת.

ואיפשר לומר עוד דלא קאמר "שנושאיך ונותניך בד"ת" אלא "לישא וליתן בד"ת" — ללמדנו שאעפ"י שעדיין אינם יודעים לשאת ולתת, כיון שהולכים מעיר לעיר ללמוד לשאת ולתת בד"ת, די בכך. וזה דקדקו חז"ל מן הכתוב שאו' [מר] "ישא מדברותיך" — בלשון עתיד — שעדיין אינו נושא ונותן, אלא הולך מעיר לעיר ללמוד ולישא וליתן בד"ת. הא קמן (הרי לפנינו, כלומר) דכיון שהולך ללמוד לישא וליתן בדברותיו של מקום שהוא תורה, די בכך, אעפ"י שאינו מקשה ומפלפל בתלמוד.

וגם הראיה שמביא מהנביאים "כתי' [ב] גם כי יתנו בגוים" וגו' ונראה שחז"ל הוצרכו לפרש פי' [רוש] זה בפסוק אעפ"י שהוא דחוק, שהם מעקמים המקרא — שהכתוב או' [מר] "ויחלו מעט" והם דורשים "ואם מעט הם ויחלו ממשא" וגו'. אלא שהוקשה להם בקרא קושיא חזקה: שכיון שאמרת "עתה אקבצם" כיצד אמרת "ויחלו מעט ממשא מלך שרים"? [הרי] כיון שמקבצם ודאי דיחלו הרבה, לא מעט,

86 את תרגום הקטע ראה לעיל, הע' 77.

87 ראה להלן, הע' 89.

שכבר הם גאולי ה'. אלא ודאי ה"ק (הכי קאמר, כך הוא אומר): אם יתנו כלם, "עתה אקבצם", ויהיו כלם גאולי ה' לגמרי; ואם מעט מהם, "ויחלו ממשא מלך" וגו'. ורש"י ז"ל הוסיף נופך משלו, ואמר "אם כלם" וכן רובן שונים ועוסקים בתורה" — דייק דקאמר (שאמר) "וכן רובן". דאל"כ (דאם לא כן) חלילה אין יכולים להגאל דלא יתכן שכל ישראל כאיש אחד חברים וחכמים ויודעים ולא אחד בהם ע"ה (עם הארץ)⁸⁸ — אלא ודאי אי (אם) רובם ככלם קאמר.

ודייק עוד (רש"י) במ"ש (במה שכתב) "שונים" ועוד "בתורה", משום דקרא קאמר "כי יתנו" משמע דבעינן דליהוו (שצריכים אנו שיהיו) מארי (בעלי) מתניתין ובריתות, לכך פי' לעיל (על "בלשון ארמי נאמר") ואמר מלשון "ושנתם לבניך" (דברים ו ז) ופי' כאן שאמר "שונים ועוסקין בתורה", כלומר שאין צריך שיהיו מפלפלין בתלמוד אלא עוסקין בתורה. שאם היה צריך שיהיו כלם או רובם מפלפלים במשניות ובריתות התלמוד, אימתי היו נגאלין? לכך אמר ועוסקים בתורה. וע"ז (ועל זה) אמר מעט מהם עוסקים בתורה "ויחלו ממשא מלך שרים".⁸⁹

הא קמזן (הרי לפנינו) דאע"ג דאינם חכמים גדולים ומפולפלים אלא עוסקים בתורה הם פטורים מכראגא דמלכא, כ"ש (כל שכן) ממסים וארנוניות.

ומדכתיבי נמי (ולפי הכתובים גם כן [הם פטורים]),⁹⁰ דכתיב "וילכם מהודעין די כל פהניא ולויא זמריא. תרעיא נתיניא ופלחי בית אלהא דנה] מנדה בלו והלך לא שליט למריא עליהם" (ולכם מודיעים אנו [המלכות, דריוש] שכל הכהנים והלויים, המשוררים והשוערים, הנתינים ועובדי בית האלהים הזה, אין סמכות להטיל עליהם מנדה בלו והלך; עזרא ז כד).⁹¹ וכתבו התוספות וז"ל (וזה לשונם): "לפי שהיו עוסקים במלאכת שמים בבניין ב"ה (בית המקדש), ה"נ (הכי נמי, כך גם כן) אין להטיל מס על לומדי תורה". עכ"ל (עד כאן לשונם). הנה התו[ספות] כיוונו לחלוק על רש"י ז"ל במ"ש (במה שכתב) שצוה [דריוש לפטור ממיסים] על אנשי כנ"ה (כנסת הגדולה). עכ"ל (עד כאן לשונו). והיה איפשר לטעות (על פי רש"י) ולומר דהא (שהרי, שרק) חכמים גדולים כאנשי כנ"ה, ששמעון הצדיק היה משייריהן,⁹² פטורים, אמנם שאר בעלי תורה לא — לכך דייקו התו[ספות] ואמרו לפי שהיו עוסקים במלאכת שמים, ה"נ (הכי נמי) אין להטיל מס על לומדי תורה. וגם רש"י ז"ל יודה לדברי התוספות דלא בעינן (שאיננו צריכים) שיהיו גדולים בחכמה כאנשי כנ"ה אלא עוסקי בתור[ה] כהם.

הא קמזן דאדם [ש]עוסק בתורה [ו]תורתו אומנותו, אע"פ שאינו מפולפל ובקי הרבה, פטור מהמסי[ם] [ו]כו'. ויראה לי דלכך סמכו עניין לזה בגמרא (בבא בתרא ח

88 ראה להלן, הע' 98.

89 רש"י פירש "ויחלו", לשון "חול", כלומר יהיו פטורים ממשא מלך ושרים.

90 מהריט"ן חוזר ומביא את הגמרא.

91 עולא חושב את תלמידי החכמים כבוני המקדש; וראה לעיל, הע' 12.

92 אבות פ"א מ"ב.

ע"א): "רבי פתח אוצרות בשני בצורת. אמ' [ר], יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי תלמוד, בעלי הלכה, בעלי הגדה — אבל ע"ה (עמי הארץ) לא יכנסו וכו'. להשמיענו שכיון שהם בעלי מקרא או בעלי משנה או בעלי הגדה או בעלי הלכה אחת, מהני (מספיק, די בזה) לפוטרו מהמסים. ולכך אמרו שם "רבי לטעמיה, דאמ' רבי, אין פורענות באה לעולם אלא בשביל ע"ה. כההוא כלילא דשדו אטבריא וכו' ערק כובס פקע כלילא. אמר רבי, ראיתם שאין פורענות באה לעולם אלא בשביל ע"ה". ע"כ (עד כאן).⁹³ הרי משמע, שלא היו רוצים לפרוע ההוא כלילא הנהו רבנן (אותם החכמים) אלא שיפרעו ע"ה בלבד. משמע שמי שהיה בעל מקרא או בעל משנה או בעל הגדה או בעל תלמוד — אחת מהנה — מועלת לו שלא יפרע דמי כלילא ויוצא מכלל ע"ה. כיון שעושה תורתו קבע ומלאכתו עראי,⁹⁴ אעפ"י שאינו יודע אלא במקרא, הוא נקרא בעל מקרא, שתמיד עוסק במקרא ונושא ונותן במקרא; וכן בעלי מדרש וכן כלם.

ועוד ראיה ממה שאמרו בגמרא התם (ז ע"ב): "ר"י (ר' יהודה) נשיאה רמא כשורא ארבנן (הטיל [מס] של חומה על חכמים). אמ' ר"ל (ריש לקיש), רבנן לא צריכי נטירותא (אינם צריכים שמירה), דכתי' 'אספרם מחול ירבון' (תהלים קלט יח). 'אספרם' למאן (למי, את מי)? אילימא (אם תאמר) לצדיקים — השתא כולהו ישראל כתיב בהו (כל ישראל כתוב בהם) 'כחול אשר על שפת הים' (בראשית כב יז), צדיקים עצמן 'מחול ירבון'?! אלא ה"ק (כך הוא אומר): 'אספרם', ומעשיהם של צדיקים עצמן 'ירבון' — וק"ו (וקל וחומר): ומה חול שמועט מגין על הים, מעשיהם של צדיקים שהם מרובים לא כ"ש (כל שכן) שמגיני'ם [עליה'ם] (על הצדיקים)?! ע"כ ...

הא קמן דעיקר פיטור הת"ח אינו אלא על המעשים — לא על התורה והחכמה והפלפול — כי לא המדרש הוא העיקר אלא המעש' [ה].⁹⁵

וא"כ (ואם כן): מלמד תנוקות, אם הוא בעל תורה ובעל מעשים, ומעשיו מרובים מחכמתו, בודאי שפטור, שהרי מלאכתו מלאכת שמים ועוסק בתורה ומקרי טפי (ונקרא יותר) תורתו אומנותו יותר משאר ת"ח. ששאר ת"ח עוסקים — אמנם אינם אומנותם, שהרי יש להם אומניות אחרות להתפרנס בסחורה ודומיהם. ומ"מ נקראים תורתם אומנותם ... והנה מה טוב שיעכבוהו שם ויתנו לו שכרו. וצור ישראל יצילנו משגיאות, ויראנו מתורתו נפלאות. כ"י"ר (כן יהי רצון). הצעיר יום טוב צהלון.

93 ראה לעיל, הע' 77.

94 ראה להלן, הע' 99.

95 אבות פ"א מ"ז. וראה לעיל הע' 33 ולהלן הע' 96.

נספח ב'

מן הדברים שהובאו עד עתה עולה שהדבר הנעלה ביותר בחברה "התלמודית" הוא לימוד התורה, ובאופן המלא ביותר. אין לטשטש שיש בספרות התלמודית ערכים אחרים שהועמדו בראש הסולם,⁹⁶ ו"חז"ל" אף היו מודעים לסכנות החברתיות שבהעצמת תלמוד תורה, כפי שהודגם כאן,⁹⁷ אך נדמה שהעולה מן הספרות התלמודית הוא כדברי המשנה: "ותלמוד תורה כנגד כולם".

אך יש לשאול האם חז"ל כיוונו את דבריהם בעיקר ליחידים, "בני עליה", או שהם ניסו לטפח חברה של לומדי תורה שמפקיעה עצמה מדרך ארץ ומשאירה לאחרים את העיסוק בה ואף דורשת מהם לספק את כל צרכיה, ואם אינה מצליחה בכך היא מסתגרת מפני העולם וחיה בשוליו, ודאי מבחינה חומרית. אין לי תשובה ברורה לכך, והרגשתי היא שבהעצמת לימוד התורה כיוונו חז"ל יותר ליחידים⁹⁸ וראייתם החברתית הכוללת היתה פחות מתוחה.

כדי לשבר את האוון אביא שתי דוגמאות לדברי.

א — ברכות יז ע"א: "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי; כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי. ושמה תאמר אני מרבה והוא ממעיט? שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים". כאן אנו פוגשים לא פחות מאשר השויית המידות — "תורה ועבודה" — ואין הבדל בין עובדי ה' אם הם מכוונים את ליבם לשמים.⁹⁹

ב — מנחות כז ע"א: "ד' מינין שבלולב, ב' מהן עושין פירות וב' מהם אין עושין פירות — העושין פירות יהיו זקוקין לשאין עושין, ושאין עושין פירות יהיו

96 בעיקר עבודה ומלאכה וגמילות חסדים — אך אין מדובר בגופי לימוד, שבתחום זה התורה ממלאת הכל, כפי שהבאתי מכפתור ופרח בראש הלקט. על עבודה ומלאכה ראה מ' איילי, "ההתייחסות הערכית למלאכה בספרות חז"ל", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד (תשמ"ב), עמ' 7-59, הנ"ל, פועלים ואומנים — מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל, גבעתיים 1987, עמ' 79-101; על גמילות חסדים ראה אבות דרבי נתן נ"ב פ"ח, יא ע"ב: "מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה מהלך בדרך ורץ אחרי ר' יהושע. אמר לו ר' יהושע], אוי לנו שאבד בית חיינו — מקום שהיה מכפר על עונותינו. א"ל [רבן יוחנן בן זכאי], אל תירא — יש לנו כפרה אחרת תחתיה. א"ל, מה הוא? א"ל, 'כי חסד חפצתי ולא זָבַח' (הושע ו ו').". [ראה תענית פ"א מ"ד: "התחילו היחידים מתעניין" — ובבבלי י ע"ב: "כל תלמידי חכמים יחידים [הם]; לעומת הירושלמי שם (סד ע"ב) שהיטה, באמצעות סיפורים, את פירוש 'יחידים' לגומלי חסדים; הערת נחם אילן]. וראה לעיל הע' 18 וליד הע' 95.

97 ראה לעיל, הע' 80.

98 אמנם רבן יוחנן בן זכאי אמר "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לך נוצרת" (אבות פ"ב מ"ח), אך גם אמרו ש"תלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו ה' שנים, שוב אינו

זקוקין לעושיין פירות, ואין אדם יוצא ידי חובתו בהן עד שיהו כולן באגודה אחת. וכן ישראל בהרצאה עד שיהו כולן באגודה אחת, שנאמר, 'הבונה בשמים מעלתיו

רואה. ר' יוסי אומר, ג' שנים" (חולין כד ע"א, במדבר רבה ו ג; וראה פסיקתא דרב כהנא, לעיל עמ' 83; הערות פרופ' י' זוסמן), וראה לעיל ליד הע' 88; וראה בתשובת הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, ו, ס' פז, עמ' רצו-ש. וכמובן שיש להבדיל בין לימוד של צעירים ללימוד של מבוגרים; והדברים ארוכים. [ראה שו"ת חתם סופר ח"ה, חו"מ סי' עט; שו"ת אגרות משה או"ח ב, ס' קיא: "אבל בלא עבודה בגדלותו, גם ר' נהוראי מודה שאסור לסמוך על הנס אלא צריך לעבוד לפרנסתו"; ובשו"ת יחוה דעת, ח"ה סי' נו, כתב: "אולם באמת נראה שמה ששינוי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" (אבות פ"ב מ"ב), זוהי מדת סתם בני אדם, שאם לא יתעסקו גם בדרך ארץ, סופן להתבטל אף מדברי תורה, וכמו שסיים וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון' ... אולם לאשר חשקה נפשו בתורה ואדיר חפצו להתעלות במעלות התורה וביראת ה' טהורה, ומשאת נפשו להגיע לכלל מורה הוראות בישראל ולדון דין אמת לאמתו, ולזכות את הרבים, ולהגדיל תורה ולהאדירה — אשר אין לך מדה טובה הימנה — על כגון זה כבר אמר רבי נהוראי במשנה קידושין (פ"ד מ"ד) 'מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה' ... ושם בטחוננו בה' אשר אין מחסור ליראיו"]. וראה לעיל, הע' 75.

על תלמוד תורה לעילית ממונית וחברתית בלבד ראה י' בן-שלום, "תלמוד תורה לכל או לעילית בלבד?"; בתיכנסת עתיקים (לעיל, הע' 66), עמ' 97-115 (הערת ד"ר עדיאל שרמר). אבל החלום הוא שהכל יעסקו בתורה, ראה המובא מפסיקתא דרב כהנא, לעיל עמ' 83; והשוה רמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ד: "לא נתאוו החכמים והנביאים (רק הם?) ימות המשיח ... אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה".

ויש לומר עוד: בימי התלמוד לא נכתבו ספרים של תורה שבעל פה (ראה לפי שעה ש' נאה, "מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כוהנים. א: מגילות [לקודיקולוגיה התלמודית הקדומה]", תרכ"ז סו [תשנ"ז], עמ' 503-512), וגם ספרי תורה שבכתב לא היו ביד כל אדם (ראה לעיל הע' 65, ד"ה וראה), לפיכך אדם שרצה ללמוד באופן מעמיק נזקק למורה, למדריך ("שימוש תלמידי חכמים" בלשון חז"ל), לדיבוק חברים ולזמן רב. גורמים אלה צימצמו בהכרח את מספר התלמידים ויצרו שני סוגים של לימוד, שכיניתי אותם "לימוד של בית הכנסת" ו"לימוד של בית המדרש" (ראה לעיל, הע' 58). [חסרונם של ספרים אינה הסיבה היחידה לצורך בדיבוק חברים ובשימוש תלמידי חכמים — אלו הם צרכים אנושיים בסיסיים, בכל חברה; ויש לדון גם באופיו של לימוד התורה (ראה לפי שעה לעיל, ליד הע' 5-7), ואכמ"ל].

מקובל לטעון שתגובת אביי לדברי ר' שמעון בר יוחאי (לעיל, הע' 75), "הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן", מלמדת על כך שדברי רשב"י הם לכלל הציבור, אך בכ"י מינכן הגירסא היא "הוון רבנן דעבדין (היו חכמים שעשו) כר' ישמעאל ואקיים בידיהו (והתקיים בידם) ורבנן דעבדין כר' שמעון ולא אקיים בידיהו" — כלומר אפשר שדברי ר' שמעון הם רק לרבנן. [ובהמשך הגמרא שם: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי, בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים — דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי, זו וזו נתקיימה בידן; דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי, זו וזו לא נתקיימה בידן"].

ואגודתו על ארץ יִסְדָּה' (עמוס ט ו) ". גם כאן אנו מוצאים השויית מידות, ויתר על כן, תלות של קבוצה בחברתה, אך יש כאן הכרה בקבוצה נבחרת: "שעושיין פירות"¹⁰⁰. אך משנה סדורה כיצד צריכה החברה היהודית להיראות לא מצאתי לפי שעה במקורות חז"ל, ובאמת אין לצפות לכך, שהרי ברוב ענייני "מחשבת ישראל" ותורות חברתיות אין משנה סדורה בספרות חז"ל.

רב סעדיה גאון פילס נתיבות בתחומים רבים, והיה הראשון שגיבש ענייני מחשבה וחברה וביניהם גם בעניינינו; בפרק העשירי מספר "האמונות והדעות" מציג רס"ג השקפה כוללת על הדרך הראויה לאדם בחישוב דרכו. עיקרם של דבריו היא ההדגשה שיש להימנע מהתנהגות קיצונית אחת שדוחה מפניה כל דרך אחרת, אלא יש לו לאדם למזג דרכים ואופני התנהגות. ואלו דבריו הנוגעים לעניינינו:¹⁰¹

המאמר העשירי ממנו: במה שיותר ראוי שיעשה האדם בעולם הזה ... כך האדם לא במדה אחת ראוי שיתנהג כל ימיו, אלא ממכלול כל מה שתיארנו בכל פרק (כדלהלן) ... ואשר הביאני לקבוע ענין זה בתחלת מאמר זה הוא, לפי שאני ראיתי בני אדם חושבים שהגיעו למסקנה נכונה כי הראוי שיתנהג האדם במידה אחת כל ימי חייו, יעדיף חיבת דבר על כל שאר החביבים, ושנאת דבר על שאר השנואים, וחקרתי דעה זו ומצאתיה בתכלית הטעות מכמה פנים ... וכבר עלה בלבי לרכז מן העניינים האלה (— שחיבתם על כל שאר החביבים) שלושה עשר דבר, ואזכיר מה שידוע לי מה שגרם לכל כת להעדיף העסק באחד מהם בלבד כל ימי חייהם, ואבאר מה הוא הדבר אשר הזניחו והתעלמו ממנו באותו ענין (מהד' י' קאפח, עמ' רפז-רפח¹⁰²).

לאחר שהציג רב סעדיה את מטרת הפרק, הוא ממשיך ואומר:

הפרק (כלומר הסעיף) האחד עשר — בחכמה. יש מתלמידי החכמים מי שחשב שאין ראוי שיתעסק האדם בעולם הזה במאומה זולתי בדרישת החכמה,¹⁰³ ואמרו לפי שבה

100 בויקרא רבה ל יב, עמ' תשז-תשי, באים סמלים נוספים על ארבעת המינים שמובלטת בהם עליונותו של האתרוג — תלמידי החכמים — אך הכל צריכים זה לזה. וראה דיון מפורט יותר בסמליות זו במאמרי "בין אתרוג ללולב — על הסמליות שבארבעת המינים" (דרך אגדה ב [תשנ"ט], עמ' 25 ואילך), ושם מקורות נוספים על המתח שבהעמדת תלמיד החכמים בראש הסולם החברתי.

101 ראה א' שביד, "תורת המוסר הדתית של רב סעדיה גאון", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ב), עמ' 22-32, א' גולדמן, "תורתו האתית של רבנו סעדיה גאון", הנ"ל, מחקרים ועיונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 33-38, הנ"ל, "רבנו סעדיה גאון ורעיון תורה ועבודה", שם, עמ' 446-447. ועיין שוב בדברי בן עזיי, לעיל הע' 70. בהיות רס"ג ראשון הפילוסופים היהודים, מקבלים דבריו משנה חשיבות, מלבד החשיבות הנובעת מעצם תוכנם או מחשיבותו וסמכותו של האומר.

102 שיניתי מעט את הכתיב והפיסוק, לתוספת נוחיות.

103 "טלב אלחכמה" — במילים אלה קרא רבינו את שם פירושו למשלי. ובמילים אלה תרגם אבי נצר אלפאראבי את המילה היוונית "פילוסופיא" (הערת המתרגם).

ישראל חזני

יגיע האדם לידיעת כל מה שבארץ מן הטבעים והמזגים, ועד לידיעת הרבה ממה שבשמים מן הכוכבים והגלגלים, ויש בה עונג שמענגת את הנפש ... ומי שאינו דורשה ולא הבינה כאילו אינו מבני אדם ואין להתחשב בו, כאמרו "כי לא יבינו אל פעולת ה' ואל מעשה ידיו" (עמ' שיד).

התיאור כאן הוא של אדם שכבר מוגדר כתלמיד חכם ומעוניין בהבנה נוספת על העולם ("מעשה בראשית" בלשון התלמוד¹⁰⁴) — כמובן כדי להכיר את פועל ה'. אבל רס"ג אינו מסכים לסדר כזה של עדיפויות, ואומר:

ומצאתי כל מה שתיארו בו את החכמה אמת ונכון, אבל מקום השגיאה בו, מה שאמרו (אותם תלמידי חכמים) שלא יתעסק עמה בזולתה (בחכמה אחרת — ורס"ג מביא דוגמאות, מישובו של עולם ומן הכבוד לחכמה, שיהיו נפסדים אם יעסקו רק בה — ומוסיף) ואילו עסקו בחכמת בנין העולם¹⁰⁵ לבדה, יזניחו חכמת הדת והתורה (כלומר, לא רק חכמת העולם תיפסד, אלא גם לימוד התורה, שהוא באמת העיקר, והרי) לא נתחבבה עליהם זו (חכמת העולם) אלא כדי להיות סעד לחכמת התורה.¹⁰⁶ ויהיו כולם יחד טובים (עמ' שטו).

זו קבוצה אחת של אנשים שרס"ג מתווכח איתה — קבוצה אחרת היא:

הפרק השנים עשר — העבודה. מצוים אנשים רבים האומרים כי הטוב ביותר שיתעסק בו האדם בעולם הזה היא עבודת ה' בלבד, והיא שיצום ביום, ויקום בלילה להלל ולהודות, ויעזוב את העולם בכללותו, כי ה' יספק לו עניני מזונו ורפואתו ויתר צרכיו ... גם אלה, ירחמך ה', כל מה שתארו בו עבודת בוראנו אמת ... אבל הנקודה שיש לחלוק בה [עליהם, היא] כמה שמתיחדים בה (בעבודת ה') לבדה ואמירתם שלא יעסוק בזולתה (בעניינים אחרים, ורס"ג מראה, שוב, את הנזק לישובו של עולם, עד לכליון המין האנושי וכליון עבודת ה' — וממשיך) ... ואחר כך אבאר מה שנעלם מהם, והוא שהעבודה היא בכל המצוות השכליות והשמעיות ... ומה יוכל הבודד לקיים ממצות המדידות¹⁰⁷ והמידות והמשקלים (ומביא עוד דוגמאות) ... ואם תאמר ?למד את אלה ויורה בהן לאנשים אחרים ויקיימו אותן, אם כן אותם האנשים הם עובדי ה' ולא הוא, כי בהם נעשית עבודת ה' ולא בו (עמ' שטו-שטז).

באמת, רס"ג מספר לנו על תלמידי חכמים ששואפים לאתגר שמעבר ללימוד התורה (וכמובן, יש להם נימוק טוב לכך), או על תלמידי חכמים הרואים בלימוד התורה מכשיר בעבודת ה', ולשתי השיטות הוא מתנגד.¹⁰⁸

104 מדוע רס"ג אינו מזכיר "מעשה מרכבה"?

105 אם כן, לא "מעשה בראשית"?

106 האם כך חושבים גם אותם תלמידי חכמים?

107 המדידות בקרקעות האמורה במצות "לא תשיג גבול רעך" ... והמדות הם מדות הלח והיבש (הערת המתרגם).

108 התנגדותו אינה מנומקת בטעמים השייכים לתורה ("לשמה"), אלא בטעמים חברתיים ותועלתיים.

תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה

האם נוכל לזהות בצורה מדויקת קבוצות בחברה היהודית בכבל של המאה התשיעית והעשירית, שדגלו בהשקפות המובאות כאן (אם כפיתוח עצמאי אם בהשפעת הסביבה), ואיתן התווכח רס"ג? הצורה הספרותית של הצגת הדברים מקשה על כך (שלוש עשרה דעות־שיטות והקיצוניות שהן מוצגות בה),¹⁰⁹ ואולי גם אין צורך בכך — די לנו שרס"ג העמיד כנושא לדיון שיטתי את סדר העדיפויות של תלמיד חכם, בלימוד ובמעשה, בהקשרו החברתי הרחב.

109 ראה שביד (לעיל, הע' 101), עמ' 25-26.

נספח ג'

אם הספרות התלמודית אינה נחלת הכל (על אף חלומם של חלק מהחכמים שבכל דור) ולפיכך כלפי חלק מהרעיונות הבאים בה אפשר לטעון שהם יחידאיים, מקומיים, זמניים או שוליים, בעם ישראל ובספרותו, הרי אין כן התפילה — זו היתה משותפת לכל עדות ישראל ולכל שכבותיו. ולפיכך התפילה, והסידור, הם "סוכני התרבות" הטובים ביותר בתולדות ישראל, והופעתו של רעיון בכל המסורות מלמדת על חדירתו לאתוס הציבורי אף אם לא הכל מודעים לו — אדרבה. ראוי אפוא לרפרף על פני סידור התפילה ולבדוק האם חלק מהביטויים והרעיונות הבאים בלקט, מופיעים בו. (ושוב, אינני מתכוון למצות את המידות אלא רק כמטיף.) והרי מספר ביטויים.

בברכות התורה שבשחר:

"ברוך אתה ה' המלמד תורה לעמו ישראל"¹¹⁰.

בסידור פרס, מהד' ש' טל עמ' 27:

"באי אמה אש קד במצ' וצו לעסוק"¹¹¹ בכל דברי¹¹² תלמוד והלכה".

בברכת התורה שלפני קריאת שמע של שחרית:

"ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך".

בברכת התורה של קריאת שמע של ערבית:

בנוסח "ספרדים" ו"ספרד" — "ונשמח [ונעלוז] בדברי תלמוד תורתך".

באשכנז ותימן — "ונשמח [ונעלוז] בדברי תורתך"¹¹³.

110 השוה למובא משמות רבה, לעיל עמ' 81. על נוסחאות ברכות התורה ראה בקונטרסי "ברכות התורה".

וכתב על כך הרמב"ם, שו"ת, מהד' בלאו סי' קפב, עמ' 333: "אבל מי שחותם ב'המלמד תורה' הוא טועה, לפי שהאלהים אינו מלמדנו אותה אלא צונו ללומדה וללמדה, וזה בנוי על עיקר דתנו, והוא שעשיית המצוות היא בדינו, לא בהכרח מן האלהים לעשותן או להניחן".

111 וכתב ר"י בר' יקר, פירוש התפלות, מהד' ש' ירושלמי, ירושלים תשל"ט, חלק שני עמ' כא: "לעסוק בתורה' שבעל פה ... 'עסק' על לשון שלומד על פה" — ולפיכך כתב (עמ' כג): "ואם לומד (היחיד) תורה שבכתב (מספר כהלכתו בלבד?) מברך 'אשר בחר בנו'. ובטור אורח חיים, סי' קלט: "אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו" — פי', 'תורת אמת' היא תורה שבכתב ו'חיי עולם נטע בתוכנו' היא תורה שבע"פ". ובראבי"ה סי' לה, עמ' 22, כתב: "ובשעה שקורין בתורה שלהוציא הציבור באים, אין מברכים 'לעסוק בדברי תורה', שאין כוונתם לעסוק ולידע ללמוד וללמד" (סברת ר"ת בתוס' עירובין צ"ו ב' סד"ה דילמא ור"ה ל"ג א' ד"ה הא — הערת אפסוביצר שם). וראה לעיל הע' 39, ולהלן הע' 116.

112 ראה אור זרוע, הל' קריאת שמע סי' כד (על ברכות השחר): "מיהו אנו רגילין לברך 'לעסוק בדברי תורה' והכי עדיף ד'על דברי תורה' משמע לקיים".

113 השוה למובא מקהלת זוטא וממסכת שבת, לעיל עמ' 84.

בברכת המזון:

"ועל תורתך שלימדנו".¹¹⁴

ברכה לפני אמירת "במה מדליקין", TS NS 299.150:¹¹⁵

"ברוך אתה יוי אלהינו מלך העולם אשר בחר בחכמים ותלמידיהם ונתן להם תורה מהר סיני על ידי משה רבנו וצוה אותם לקרא בתורה במשנה בתלמוד בהלכה¹¹⁶ לקנות חיי שני עולמים. ובחר במשה רבנו מכל הנביאים ודבר עמו פנים בפנים שני' פה אל פה אדבר בו' וג' ואחריו בחר ביהושוע תלמידו ושבעים זקנים ונביאים וחכמים ותלמידיהם וצוה אותם בשמירת שבת ובהדלקת הנר שלשבת במה מדליקין וג'".¹¹⁷

מתוך "קדושה דסידרא":

"ברוך הוא אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת וחי עולם נטע בתוכנו הוא יפתח ליבנו בתורתו".¹¹⁸

114 השוה למובא משמות רבה, לעיל עמ' 81.

115 נ' וידר, "ברכה בלתי ידועה על קריאת פרק 'במה מדליקין'", סיני פב (תשל"ח), עמ' רט; וראה שם בעמ' רי ניתוח הרכב הברכה.

116 הברכה המובאת כאן היא כמובא מאבות דרבי נתן (לעיל, ליד הע' 64), וגם בה "לקרוא" פירושה ללמוד.

117 בעמ' ריב שם: "ברכתא לדברי חכמים ז"ל: ברוך אתה יוי אלהינו מלך העולם אשר בחר בחכמים ובצדיקים ומסר להם רזי תורה ונתן להם תורה, הוא ברחמיו הרבים יזכה אותנו לכל מדה טובה ללמוד וללמד לשמור ולעשות ברוך אתה יוי נתן התורה". ובעמ' רכ ברכה אחרונה לקריאת "במה מדליקין". [פרשנות מעניינת של בחירת עם ישראל באה בספרות ההיכלות, סינפסיס סעיף 384, שו' 25-23: "ברוך ... במצותיו והבדילנו מכל האומות וגילה לנו את מסתרו והכיננו לידע שמו הגדול והנורא — ברוך אתה ד' מגלה מסתרו של ישראל"; ובדומה בסעיף 329 שו' 6-4, ושם החתימה: "ברוך אתה מגלה מסתרו לישראל". על "רזי תורה" ראה מה שכתבתי במחברתי "ברכת השיר", ירושלים תשנ"ח, הע' 94.]

118 השוה למובא במדבר רבה כ כ ומפסיקתא דרב כהנא, לעיל עמ' 83.

* הוספות בשעת ההגהה

להע' 75: ראה גם נתחומא יתרו ד. על לבושם של תלמידי חכמים ראה עבודה זרה טז ע"ב, רש"י ד"ה פתיא אוכמא: "דרכן של תלמידי חכמים שמצטערין על לימוד תורה (שאינם רוצים לבטל תורה) ואינם מכבסים בגדיהם"; והשוה לשבת קיד ע"א על תלמיד חכם שנמצא רכב על בגדו.

להע' 96: וראה ניסוח חריף — "כשנתפסו רבי אלעזר בן פרטא ורבי חנינא בן תרדיון ... א"ל רבי חנינא: אוי לי שנתפסתי על דבר אחד ואיני ניצול, שאת עסקת בתורה ובגמילות חסדים, ואני לא עסקתי אלא בתורה בלבד ... דאמר רב הונא, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה" (עבודה זרה יז ע"ב).

להע' 25, 33, 75, 99: ראה מ' בר, "תלמוד תורה ודרך ארץ (לשאלת קיומם הכלכלי של התנאים)", בר-אילן ב (תשכ"ד), עמ' 145-148, 155-158 (הפניית פרופ' זוסמן).